

Hasan Kâfi Akhisari'nin *Kâfi* İsimli Mantık Eserinin Tahkiki Tercümesi ve Değerlendirmesi

Critical Edition, Translation and Analysis of Hasan Kâfi Akhisari's Logic Work Named *Kâfi*

Ali Rıza ŞAHİN

Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri (Mantık) Anabilim Dalı

Ankara, Türkiye

Ph.D. Student, Ankara University, Institute of Social Sciences, Department of Philosophy and Religious Sciences (Logic)

Ankara, Türkiye

alirizasahin02@hotmail.com

 <https://orcid.org/0000-0002-3012-6873>

Atıf Bilgisi / Reference Information

Şahin, A. R. (2022). Hasan Kâfi Akhisari'nin *Kâfi* isimli mantık tahkiki tercümesi ve değerlendirilmesi, *Toplum Bilimleri Dergisi*, 16(33), 123-157.

Makale Bilgisi / Article Information

<http://dx.doi.org/10.29228/tbd.2007.66390>

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Submission Date: 15.11.2022

Kabul Tarihi / Acceptance Date: 28.11.2022

Yayımlanma Tarihi / Publication Date: 22 Aralık / December 2022

Yayımlanma Sezonu / Publication Season: Aralık / December 2022

Cilt / Volume: 16

Sayı / Issue: 33

Sayfa / Pages: 123-157

HASAN KÂFÎ AKHİSÂRÎ'NİN KÂFÎ İSİMLİ MANTIK ESERİNİN TAHKİKİ TERCÜMESİ VE DEĞERLENDİRMESİ

ÖZ

Bu makalede, Hasan Kâfi Akhisârî'nin (1544-1615) *Kâfi* isimli eseri tahkik ve tercüme edilmiş sonra da bazı klasik metinlerle karşılaştırılarak değerlendirilmiştir. Akhisârî'nin bu özlü eserini seçmekteki amacımız, ilk olarak özlü yazılan bu eseri tahkik ve tercüme ederek dilimize kazandırmak; ikinci olarak eser bütün mantık konularını özlü olarak ele aldığı için lisans ve lisansüstü öğrencileri ve bu alana ilgi duyanlar için didaktik olacak ve kolay okunabilecek bir muhtasarı ilgililerin istifadesine sunmaktır. Akhisârî de eserinin başında mantık metinlerinin çok açık olmamasından ve bu sanattaki yorumları kavramanın zor olmasından dolayı mantık öğrencilerinin zorlandıklarını ve bundan dolayı mantığı kolaylaştırmak için mütekaddimûn ve müteahhirûn kitaplarından bir muhtasar yazdığını ifade etmektedir. Değerlendirmede Akhisârî'nin eserini İslam dünyasında klasik gelenekte ortaya çıkmış meşhur, üzerine birçok şerh ve haşiye yazılmış olan Ebherî'nin (ö. 1265) *İsagoci'si*, Kâtibî'nin (ö. 1277) *Şemsiyye'si* ve Ebû's-Senâ Şemseddin El-İsfehânî'nin (ö. 1349) *Nâziru'l-Ayn* isimli özlü olarak yazılmış mantık eserleriyle tasnifi ve içeriği bakımından karşılaştırarak inceleyeceğiz.

Anahtar Kelimeler: Klasik Mantık, İsagoci, Kâfi, Hasan Kâfi Akhisârî, Medrese Mantık El Kitabı.

CRITICAL EDITION, TRANSLATION AND ANALYSIS OF HASAN KÂFÎ AKHISARI'S LOGIC WORK NAMED KÂFÎ

ABSTRACT

In this article, Hasan Kâfi Aqhişârî's (d. 1025/1616) work named Kâfi was verified and translated, and then it was evaluated by comparing it with some classical texts. Our first aim in choosing this concise text of Hasan Kâfi Aqhişârî is to bring this work, which was written in Arabic, into our language by verifying and translating; our second aim is to present a didactic and easy-to-read concise for undergraduate and graduate students and those who are interested in this field, since the work deals with all logic issues in summary. At the beginning of his work, Aqhişârî also states that logic students have difficulties because the logic texts are not very clear and it is difficult to understand the interpretations in this art, so he wrote a summary from the books of the ancestor scholars (mutaqaddimûn) and the late scholars (muta'akhhirûn) to facilitate the logic. In the evaluation, in terms of classification and the content we will examine Aqhişârî's work by comparing it with some of the concise logic works which are al-Abharî's (d. 1265) *İsagûjî*, al-Kâtibî's (d. 1277) *Shamsiyya*, Abû al-Şanâ' Shams al-Dîn al-İsfahânî's (d. 1349) *Nâzir al-'Ayn* whose fame emerged in the classical tradition in the Islamic world, with many commentaries on them.

Keywords: Aristotelian Logic, Isagoge, Kâfi, Hasan Kâfi Aqhişârî, Madrasian Handbook of Logic.

Hasan Kâfi Akhisârî'nin Hayatı ve Eserleri

Bu çalışmada Hasan Kâfi'nin *Kâfi* isimli özlü mantık eseri değerlendirilecek ve çalışmanın ekinde de eserin tahkik ve tercümesi verilecektir. Ancak müellifin hayatı hakkında da kısa bilgi vermek istiyoruz. Hasan Kâfi ile ilgili yapılan çağdaş çalışmaların hemen hepsinde onun hayatıyla ilgili bilgiler için müellif tarafından yazılmış olan *Nizâmu'l-Ulemâ ilâ Hâtemi'l-Enbiyâ* isimli esere atıf yapılmaktadır (Aruçi, 1997, s. 326-327; Köksal, 2018, s. 7-14; İpşirli, 1981, s. 240).¹ O bu eserini otuz bölüm olarak yazmıştır. Eserinde Hz. Muhammed (s.a.v) başlayarak sırasıyla dört halifenin, Abdullah b. Mes'ud'un, daha sonra tabiinden fakihlerin, İmam Ebu Hanife'nin hayatını anlatır. Yirmi sekizinci bölümde hocası Hacı Efendi Kara Yılan'ın hayatını,

¹ Hasan Kâfi'nin hayatı ile ilgili bölümü yazarken onun "*Nizâmu'l-Ulemâ ilâ Hâtemi'l-Enbiyâ*" isimli eserinin yanında genel olarak bu eserlerden de yararlandık.

yirmi dokuzuncu bölümde kendi hayatını anlatır. Son olarak otuzuncu bölümde kendisinin bazı öğrencileri hakkında bilgi verir (Kâfi, Kılıç Ali Paşa, No: 753 vr. 273b-296b).

Hasan Kâfi, *Nizâmu'l-Ulemâ ilâ Hâtemi'l-Enbiyâ* isimli eserinde kendi otobiyografisini anlatırken künyesini Hasan b. Turhân b. Dâvûd b. Yâ'kûb ez-Zîbî el-Akhisârî şeklinde vermektedir. Kâfi, Ramazan 951/544'te cuma günü doğduğunu söylemektedir. *Nizâmu'l-Ulemâ'daki* bilgilere göre büyük dedesi Yakub İskenderiye er-Rûmiye'de doğmuş ve Akhisar yakınındaki Zîb köyüne yerleşmiştir. Büyük dedesi Yakub Hristiyan iken Fatih Sultan Mehmet'in Akhisar'ı fethetmek için bölgeye geldiği sıralarda Müslüman olmuştur. Dedesi Davut ise 70 yıl yaşamış, birçok savaşlara katılmış ve bir Hırvat kalesinin kuşatması sırasında şehit düşmüştür. Babası 96 yaşında 994/1586 yılında Akhisar'da vefat etmiştir (Kâfi, Kılıç Ali Paşa, No: 753 vr. 292b-293a).

Hasan Kâfi 974/1566 yılında tahsilini ilerletmek için İstanbul'a gelmiştir. Kendisi burada birçok âlimden ders aldığı belirtilir. Burada Kemalpaşazâ'nın talebesi, muîdi ve fetva emini olan Kara Yılan olarak meşhur olan Hacı Efendi'ye ö. 983/1575 intisab etmiştir. Hacı Efendi o sırada Çatalça'da tedristen emekliydi. Daha sonra Anadolu, akabinde Rumeli Kazaskeri olan Molla Ahmed El-Ensârî'den tefsir ve usûl okuduğunu kaydeder. Ondan sonra ayet ve hadislerin müşkilleri konusunda âlim olan ve "büyük vezirin muallimi" olarak meşhur olan Bâlî b. Yusuf'tan ders aldığı ve son olarak Mîr Gazanfer b. Ca'fer el-Hüseynî'den ders aldıktan sonra 983/1575 yılında memleketi Akhisar'a döndüğünü belirtir. Kendisi burada talebeler için ders meclisleri yaptığını ve burada bazı eserleri telif etmeye başladığını kaydeder. Burada ilk telif ettiği eserin *Risâle fî Tahkîki Lafzi Çelebî* olduğunu söyler. Daha sonra makalemizin de konusu olan *Muhtasarü'l-Kâfi mine'l-Mantık*'ı 988/1580 yılında telif ettiğini, 991/1583 yılında Akhisar'a kadı tayin edildiğini, bu muhtasarı tasavvurlar konusunun sonuna kadar şerh ettiğini belirtir. Yine bu dönemde *Hadîkatü's-salat fî şerhi muhtasari's-salât* isimli eserini telif ettiğini söyler (Kâfi, Kılıç Ali Paşa, No: 753 vr. 291b-294a; Aruçi, 1997, 326; Köksal, 2018, s. 8-9).

Hasan Kâfi, 998/1590 yılında Sirem Sancağı'nda, daha sonra Osiek'te kadılık görevlerinde bulunmuştur. 1000/1592 yılında hacca gitmiştir. Bu sırada *Kitabu semtu'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl*'ü yazdığını söyler. Bu eserini Kudüs, Şam ve Haremeyn âlimlerine ve kendi hocası Mîr Gazanfer'e gösterdiğini ve hepsinin beğenisini kazandığını kaydeder. Bundan sonra Akhisar civarında değişik yerlerde kadılık görevinde bulunduğunu Erdel'de karışıklıklar çıkınca Akhisar'a dönerek bölgenin talebelerine ders okuttuğunu söyler. Hasan Kâfi 1004/1596 yılında daha önce telif ettiği *Semtu'l-vusûl*'a şerh yazdığını, aynı yıl en meşhur eseri olan *Usûlü'l-Hikem Fî Nizâmi'l-Âlem* isimli eseri yazdığını belirtir. Yine 1596 yılının sonlarında III. Mehmed'in Eğri seferine katılmak için Akhisar'dan ayrıldığını belirtir. Arapça olarak kaleme aldığı meşhur eseri *Usûlü'l-Hikem Fî Nizâmi'l-Âlem* isimli eserini sefer sırasında bazı ulemâ ve devlet adamlarına gösterdiğini ve bu eserin çok beğenilerek Türkçeye tercüme etmesinin kendisinden istenildiğini söyler. Hasan Kâfi eserin açıklamalı tercümesini yaparak İstanbul'a gittiğini, kitabının Sadrazam Damad İbrahim Paşa vasıtasıyla padişaha arz edilince kendisinin padişahın iltifatına mazhar olduğunu belirtir. Osmanlı Habsburg mücadelesinin sona ermesinin (1606) ardından müellif Akhisar'a çekilerek ilim ve derslerle meşgul olmuştur. Hasan Kâfi 28 Ağustos 1616'da Akhisar'da vefat etmiş ve Akhisar'da yaptırdığı caminin yanında bulunan medresenin bitişiğindeki türbeye defnedilmiştir. Hasan Kâfi'nin kabri bugün de halk tarafından ziyaret edilmektedir (Kâfi, Kılıç Ali Paşa, No: 753 vr. 294a-295a; Aruçi, 1997, 326-327; İpşirli, 1981, s. 240; Köksal, 2018, s. 11-13). Müellifimiz 72 yıllık hayatını Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566), II. Selim (1566-1574), III. Murad (1574-1595), III. Mehmed (1595-1603), I. Ahmed (1603-1617) döneminde yaşamıştır.

Hasan Kâfi çok yönlü ilmî bir kişiliktir. Dil, fıkıh, kelâm, biyografi, siyaset ve mantık gibi farklı alanlarda eserler yazmıştır. Bu eserleri şunlardır:

Dil ile İlgili Eserleri:

- 1- *Risâle fî tahkîki lafzî çelebî*: Bu çalışması, "çelebî" kelimesinin etimolojisi ile ilgili yazdığı bir eserdir. Saraybosna Gazi Hüsrev Bey ktp. Nr. 946; Süleymaniye ktp. Esad Efendi, nr.3814; Amasya Beyazıt İl Halk Ktp. nr. 918/11.

2- *Temhîsu't-telhîs fî ilmi'l-belâğâ*: Hâtib el-Kazvînî'nin *Telhîsü'l-miftah* isimli eserinin muhtasarıdır. Gazi Hüsrev Bey Ktp. Nr.1689; Köprülü Ktp. Mehmed Âsım Bey, nr.486.

3- *Şerhu Temhîsi't-Telhîs*: Yukarıdaki eserin şerhidir.

Fıkıh ile İlgili Eserleri:

1- *Semtü'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl*: Ebu'l-Berekât en-Neseffî'nin fıkıh usulü ile ilgili *Menâru'l-envâr* isimli eserinin muhtasarıdır.

2- *Şerhu semtü'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl*: Bir önceki eserin şerhidir.

3- *Hadikatü's-salat fî şerhi muhtasari's-salât*: Kemalpaşazade'nin *Muhtasarü's-salât* isimli eserinin şerhidir.

4- *Risâle fî hâşiyeti kitâbi'd-da'vâ li Sadri's-Şeria*: Tâcü's-şeria'ya ait *Vikâyetü'r-rivâye* üzerine Sadri's-şeria tarafından yapılan şerhin kısmî bir haşiyesidir.

5- *Seyfü'l-kudât fî't-tazîr*: Hanefi mezhebinin zina konusundaki görüşlerini eleştirenlere cevap olarak yazmıştır.

6- *Şerhu Muhtasârül-Kudûrî*.

Kelâm ile İlgili Eserleri:

1- *Ravzâtü'l-cennât fî usuli'l-itikâdât min ilmi'l-kelem*: Akaid ile ilgili konuları içeren bu eser Mahmud Esad tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

2- *Ezhâru'r-ravzât fî şerhi Ravzâti'l-cennât*.

3- *Nuri'l-yakîn fî usûli'd-dîn*: Tahâvî'nin *Risale fî usûli'd-dîn* isimli kitabının şerhidir.

Biyografi ile İlgili Eseri:

Nizâmü'l-ulemâ ilâ hatemi'l-enbiyâ: Hasan Kâfi bu eserinde Hz. Muhammed'in (s.a.v.) hayatını anlattıktan sonra Ebu Hanife'den itibaren kendi hocası Hacı Efendi Kara Yılana kadar meşhur hanefî fakihlerinin biyografilerini kısaca zikretmiş, son kısmında da kendisinin ve meşhur üç öğrencisinin biyografisini vermiştir. Müellifimizin bu eseri dolayısıyla dikkatimize takılan bir noktayı belirtmek istiyoruz: Hasan Kâfi'nin kendisine kadar verdiği silsileye bakınca aslında hanefî fakihlerinin biyografilerini verdiğini görüyoruz. Bu da onun sıkı bir hanefî olduğunu göstermektedir.

Siyaset ile İlgili Eseri:

Usûli'l-hikem fî nizâmi'l-âlem: Hasan Kâfi'nin en meşhur eseridir. Arapça olarak yazdığı eseri daha sonra kendisi Türkçeye de çevirmiştir. Bu eseri devlet yönetimi ile ilgilidir ve döneminin içinde bulunduğu sıkıntıları ve bunlardan kurtulma yollarını anlatır (Aruçi, 1997, s. 327-328; Köksal, 2018, s. 15-23; İpşirli, 1981, s. 241-242; Yılmaz, 1993, s. 43). Hasan Kâfi'nin eserleri için kaynak gösterdiğimiz bu çalışmaların yanında onun kendi otobiyografisini anlattığı eseri olan *Nizâmu'l-Ulemâ ilâ Hâtemi'l-Enbiyâ* isimli eserinden de yararlandık (Kâfi, Kılıç Ali Paşa, No: 753 vr. 293a-295a).

Mantık ile İlgili Eserleri:

Tespitlere göre Hasan Kâfi'nin mantık ile ilgili iki eseri vardır. Bunlardan birincisi makalemizin de konusu olan özlü (muhtasar) eseridir. İkincisi ise bu eserin tasavvurlar kısmına kadar yazılan şerhidir. Onun makalemizin de konusu olan özlü mantık eseri, çağdaş eserlerde *Muhtasarü'l-Kâfi Mine'l-Mantık* ismiyle geçmektedir (Aruçi, 1997, s. 327; Köksal, 2018, s. 16; İpşirli, 1981, s. 241; Bayer, 2011, s. 136). Kanaatimizce bu isimlendirme Hasan Kâfi'nin *Nizâmu'l-Ulemâ ilâ Hâtemi'l-Enbiyâ* isimli eserine dayanmaktadır. O bu eserinde kendi hayatını anlattığı bölümde *Muhtasarü'l-Kâfi mine'l-Mantık*'ı 988/1580 yılında telif ettiğini belirtmekte ve eserini bu şekilde isimlendirmektedir (Kâfi, Kılıç Ali Paşa, No: 753 vr. 293b). Tahkikte kullandığımız nüshalardan Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi 19 Hk 5056/32' de kayıtlı olan nüshada başlık olarak biraz silik bir şekilde mavi mürekkep ile (كافي في المنطق) "Bu mantık hakkında

yazılmış Kâfi'dir" şeklinde ibare vardır. Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi 19 Hk 2507/2'de kayıtlı olan nüshada ise başlık olarak kırmızı mürekkep ile (هذا كتاب كافي في المنطق) "Bu mantık hakkında yazılmış 'Kâfi' kitabıdır" şeklinde kayıt vardır. Yine aynı kütüphanede 19 HK 5084/4'te kayıtlı nüshada başlık olarak kırmızı mürekkep ile (هذا رسالة كافي في المنطق) "Bu mantık hakkında yazılmış Kâfi risâlesidir" ibaresi bulunmaktadır. (Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, Demirbaş no: 19 Hk 2507/2, vr. 12b; 19 Hk 5056/3, vr. 15b; 19 HK 5084/4 vr. 60b). Ancak üçüncü bölümde haklarında bilgi verdiğimiz ve incelediğimiz sekiz nüshada da Hasan Kâfi bu eserini "Kafi" olarak isimlendirdiğini söylemektedir. Hasan Kâfi eserinin girişinde (mukaddimesinde) bu eserini yazma gerekçesini şu şekilde açıklamaktadır:

Ben zamanımızın mantık öğrencilerinin bütün çabalarını sarf ettiklerini, fakat metinler açık olmadığından ve bu metinler hakkındaki yorumları kavramanın, zabt etmenin çok zor olmasından dolayı istenileni bulamadıklarını gördüğümünden, mütekaddimünün ve müteahhirünün kitaplarından öğrencilere kolaylaştırmak ve isteyenlere, bilgimin ve gücümün azlığını itiraf etmekle beraber zorunlu olarak özlü bir metin oluştururdum. Affedici'nin affını umarak onu 'Kâfi' olarak isimlendirdim. (Kâfi, p. 2)

Hasan Kâfi yukarıda belirttiğimiz gibi bu eserini incelediğimiz bütün nüshalarda "Kâfi" olarak isimlendirmektedir. Biz de müellifin bu isimlendirmesine bağlı kalarak hem makalemizde hem de tahkikte Kâfi ismini kullanacağız. Hasan Kâfi Türkçe yeterli anlamına gelen bu ismi Türkçe gibi elif lâm (ل) takısı olmadan kullanmıştır. Yine yukarıda belirttiğimiz gibi kendisi bu eseri mütekaddimün ve müteahhirün kitaplarından açık bir "muhtasar" olarak oluşturduğunu söyleyerek (Kâfi, p. 2) bir bakıma eserinin muhtasar tarzında yazıldığını ve bütün mantık konularını özet olarak içerdiğini dolaylı olarak belirtmektedir.

Hasan Kâfi'nin bu eserini *Kâfi* olarak isimlendirmesiyle ilgili olarak şunu da eklemek istiyoruz: Aruçi, Bursalı Mehmet Tahir'in Hasan Kâfi'nin "Kâfi" mahlasını "ilm-i kâf"ta olan mahareti ya da Cemâleddin İbnü'l-Hâcib'in el-Kâfiye'sine yazdığı şerh sebebiyle aldığı dair kaydının Evliya Çelebi tarafından verilen bilgilere dayanmış olmasını muhtemel görür (Aruçi, 1997, s. 326). Hangi sebeple olursa olsun "Kafi" mahlası Hasan ile birleşerek Hasan Kafi şeklinde onun ismi olmuştur. Kendisinin bu eserine *Kâfi* ismini vererek hem kendi ismine bir göndermede bulunduğunu hem de bu eserin mantık konularını yeteri kadar (kâfi) ele aldığını belirtmek istediğini düşünüyoruz.

Hasan Kâfi'nin bu özlü eserinin ülkemiz kütüphanelerinde sekiz nüshası tespit edilmiştir. Bu nüshalar şunlardır: 1-Milli Kütüphane: Adana İl Halk Kütüphanesi Kayıt No 914 Tasnif No 297/4; 2- Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi 19 Hk 590/3; 3- Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi 19 Hk 5056/3; 4- Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi 19 Hk 2507/3; 5- Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Beyazıt, No: 1851/5; 6- Süleymaniye Kütüphanesi Halet Efendi, No: 780; 7- Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi 19 Hk 5084/4; 8- Ankara Milli Kütüphane Gedik Ahmet Paşa Koleksiyonu No: 18069/4. Biz bu nüshalardan ilk beşini tahkikte kullandık. Bu nüshalar hakkında ileride bilgi verdik. Burada tahkikte kullanmadığımız son üç nüsha hakkında bilgi vermek istiyoruz.

Süleymaniye Kütüphanesi Halet Efendi, No: 780'de kayıtlı eser mecmua içerisinde olup 90b-100b varakları arasındadır. Varak yüzlerinde ortalama 17 satır bulunmaktadır. Nüshada konu başlıkları ve numaralandırmaların yapıldığı yerlerde kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Nüshanın sonunda eserin tensih tarihi ve müstensih kayıtlı değildir. Ancak: "Mevlamızın (hocamız) risâlesi Bosna Diyar'ında tamamlandı" kaydına bakarak bu eserin müellifimizin memleketi Bosna'da tensih edildiğini söyleyebiliriz. Bu da eserin Bosna'da yazıldığını göstermektedir. Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi 19 Hk 5084/4'te kayıtlı eser mecmua içerisinde olup 60b-65b varakları arasındadır. 60b varığında başlık olarak kırmızı mürekkep ile (هذا رسالة كافي في المنطق) "Bu mantık hakkında yazılmış Kâfi risâlesidir" şeklinde bir ibare bulunur. Başlıklarda kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Metin içerisinde geçen mantık terimleri sayfa kenarlarında kırmızı ve siyah mürekkep ile yazılmıştır. Önemli görülen yerlerde ve cümlelerin tamamlandığı yerlerde metin içerisinde kırmızı mürekkep ile kısa çizgiler kullanılmıştır. Bu

nüşhada sondan bazı varaklar eksiktir. Nüşhada 65b varağında dördüncü şeklin ikinci modundan sonraki modlar, istisnâî kıyas ve beş sanat konusunu anlatan varaklar eksiktir. Ankara Milli Kütüphane Gedik Ahmet Paşa Koleksiyonu No: 18069/42'de kayıtlı eser mecmua içerisinde olup 54a-65b varakları arasındadır. Mecmua içerisinde Hasan Kâfi'nin muhtasarı 54a varağında besmele ile başlamaktadır. Eserin ilk varağında herhangi bir başlık ve isimlendirme bulunmamaktadır. Bu demirbaşta da 54a varağında Hasan Kâfi bu eserini "Kâfi" olarak isimlendirdiğini belirtmektedir. Varak yüzlerinde 34 satır bulunmaktadır. Sayfa kenarlarında şerh niteliğinde açıklamalar yoktur. Başlıklar ve bir, iki, üç gibi konunun maddelerinin verildiği yerlerde kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Konunun ve cümlelerin tamamlanıp yeni konuya başlanan yerlerde kırmızı mürekkep ile kısa çizgi gibi işaretler konulmuştur. Nüşhanın sonunda müstensih ismi ve tensih yeri ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır.

Hasan Kâfi'nin mantık ile ilgili diğer eseri ise yukarıda belirttiğimiz gibi makalemizin de konusu olan Kâfi'nin tasavvurât bölümünün şerhidir. Çağdaş kaynaklarda *Şerhu Muhtasarü'l-Kâfi Mine'l-Mantık* ismiyle geçen bu eserin herhangi bir nüshası tespit edilememiştir. Hasan Kâfi bu eserini Akhisar kadılığı döneminde 991/1583'te yazdığını belirtmektedir. Müellif *Nizâmu'l-Ulemâ ilâ Hâtemi'l-Enbiyâ* isimli eserinde "991/1583 yılında Akhisar kadılığına atandım ve bu muhtasarı (Kâfi) tasavvurlar konusunun sonuna kadar şerh ettim" demektedir (Kâfi, Kılıç Ali Paşa, No: 753 vr. 293a; Aruçi, 1997, 327; İpşirli, 1981, s. 242; Köksal, 2018, s. 16).

Kâfi'nin Muhtevası

Kâfi'nin bu 'özlü' mantık eserini iki açıdan inceleyeceğiz. Birincisi tasnifi bakımından ikincisi içeriği bakımından. Tasnifi ve içeriği bakımından onun Ebherî'nin *İsagoci'si*, Kâtibî'nin *Şemsiyye'si* ve İsfehânî'nin *Nâziru'l-Ayn* isimli eseri ile bir karşılaştırması yapılacaktır. Burada Kâfi ile değerlendirmede göz önüne alacağımız eserlerin tasnifini ve içeriğini aşağıdaki tabloda göstermenin yararlı olacağını düşünüyoruz (Ebherî, 1998a, s. 56-87; Kâtibî, 2021, s. 50-195; Durusoy ve Demir, 2015, s. 127-146).

Tablo 1: Ebherî'nin *İsagoci'si*, Kâtibî'nin *Şemsiyye'si* ve İsfehânî'nin *Nâziru'l-Ayn* isimli eserlerinin tasnifi

Ebherî <i>İsagoci</i>	Kâtibî <i>Şemsiyye</i>	İsfehânî <i>Nâziru'l-Ayn</i>
A) LÂFİZ 1- Lafızların Delâleti: Mutabakat, tazammun, iltizam 2- Lafızların Kısımları: Müfred, mürekkebe 3- Müfred: Tümel, tikel 4- Zâtî tümel: cins, tür, ayırım 5- Arazî tümel: hassa, özelliik 6- Tanım: a) Tam özsel tanım b) Eksik özsel tanım c) Tam ilintisel tanım d) Eksik ilintisel tanım B) ÖNERME 1- Yüklemler a) Nitelik bakımından: Olumlu, olumsuz b) Nicelik bakımından: Tekil, tümel, tikel, belirsiz 2- Şartlı a) Bitişik şartlı: lüzûmiyye, ittifâkiyye b) Ayrık şartlı: Hakîkiye, mâniatu'l-cem, mâniatu'l-huluv 3- Çelişki: İki önermenin zatı gereği birinin doğru diğerinin yanlış olacak şekilde olumluluk olumsuzluk bakımından ihtilaf etmesi; konu, yüklem, zaman, mekân, izâfet, kuvve ve fiil, parça bütün ve şart bakımından ittifak etmesi. 4- 4- Düz döndürme: Bir önermenin niteliğinin, doğruluk ve yanlışlığının korunarak konusunun yüklem, yüklemimin konu yapılmasıdır.	A) Mukaddime: Mantığın mahiyeti ve mantığa duyulan ihtiyaç. Mantığın konusu B) Birinci Makale Müfretler 1- Birinci Fasil Lafızlar: Delâlet kısımları, isim-fiil edat ve sınıfları, mürekkep lafızlar 2- İkinci Fasil Müfret Manalar: Beş tümel, tür, cins, ayırım, hâssa ve genel araz 3- Üçüncü Fasil Tümel ve Tikel: Tabii, mantıkî ve akli tümel; Kavramlar arası dört ilişki; hakîki ve görelî tür ve cinsler 4- Dördüncü Fasil Tarifler: Tam tanım, eksik tanım, tam resim, eksik resim, tarifin şartları C) İkinci Makale Önermeler ve Hükümleri Mukaddime: Önermenin tarifi ve birincil kısımları 1- Birinci Fasil Yüklemler Önerme: Yüklemler önermenin cüzleri ve kısımları; niteliği; niceliği; mahsûrât-ı erbaa; madule ve muhassala önerme, modal önermeler (klasik gelenekteki on üç önermeyi inceler) 2- İkinci Fasil Şartlı Önermenin Kısımları: a) Bitişik şartlı önerme: lüzûmiyye, ittifâkiyye; b) Ayrık şartlı	- Mantığın tanımı A) Birinci Kısım Tasavvurların Elde Edilmesi 1- Mutabakat, tazammun ve İltizam yoluyla delâlet 2- Lafız: a) Müfred b) Mürekkebe Müfret: 1- Edat 2- fiil 3- isim İsim: 1- Özel 2- Eşit anlamlı 3- Dereceli 4- Müsterek (eş sesli) 4- Şerî nakledilen 5- Örfî nakledilen 6- İstilâhî 7- Eş anlamlı 8- Ayrık anlamlı b) Mürekkebe: 1- Haber/önerme 2- Emir 3- İltimas 4- Dua 5- Temennî 6- Rica 7- Yemin 8- Nida c) Tikel, tümel, görelî tikel d) Tabii tümel, mantıkî tümel, akli tümel e) Beş Tümel: Cins, tür, ayırım, hâssa, araz-ı âmm f) Tanım: Tam özsel tanım, eksik özsel tanım, tam ilintisel tanım, eksik ilintisel tanım B) Tasdiklerin Elde Edilmesi 1- Önerme: a) Yüklemler b) Şartlı 2) Nicelik: Tekil, tabii, belirsiz, tümel, tikel 3- Modal Önermeler: Klasik gelenekte ele alınan on üç modal önermeyi açıklar. 4- Bitişik şartlı önerme: a) Lüzûmiyye b) İttifâkiyye b) Ayrık şartlı önerme: İnâdiyye, ittifâkiyye

<p>C) KİYAS 1- Kesin (ktirânî) kıyas 2- Seçmeli (İstisnâî) kıyas Kıyasın Şekilleri: a) Birinci şekil, b) İkinci şekil, c) Üçüncü şekil, d) Dördüncü şekil Birinci Şeklin Modları: 1.mod: Her iki öncülü tümel olumlu 2.mod: Her iki öncülü tümel ve büyük öncül olumsuz 3. mod: Her iki öncülü olumlu ve küçük öncül tikel 4. mod: Küçük öncül tikel olumlu ve büyük öncül tümel olumsuz D) BEŞ SANAT 1- Burhan: a) Evveliyât b) Müşâhedât c) Mücerrebât d) Hadsiyât e) Mütevâtirât f) Kıyası kendisiyle beraber olan önermeler 2- Cedel: Meşhur öncüllerden oluşan kıyas 3- Hitabet: Makbul öncüllerden oluşan kıyas 4- Şiir: Ruhun rahatlamasına veya daralmasına neden olan öncüllerden oluşan kıyas 5- Muğalata: Doğru ya da meşhura benzeyen öncüllerden ya da vehmî yanlış öncüllerden oluşan kıyas</p>	<p>önerme: Hakîkiyye, mâniatü'l-cem, mânitü'l-huluv 3- Üçüncü Fasil Önermelerin Hükümleri: a) Çelişki b) Düz döndürme c) Ters döndürme d) Şartlıların birbirini gerektirmesi D) Üçüncü Makale Kıyas 1- Birinci Fasil Kıyasın Tarifi ve Kısımları: Birinci şekil (4 mod); ikinci şekil (4 mod); Üçüncü şekil (6 mod); dördüncü şekil (8 mod) 2- İkinci Fasil Kıyaslar 3- Üçüncü Fasil Şartlılardan oluşan İktirânî Kıyaslar 4- Dördüncü Fasil İstisnâî Kıyas 5- Beşinci Fasil Kıyasın Eklentileri: a) Kıyasın Maddeleri: - Yakînî Olanlar/Burhan: 1) Evveliyât 2) Müşâhedât 3) Mücerrebât 4) Hadsiyât 5) Mütevâtirât 6) Kıyasları kendisiyle beraber olan önermeler - Yakînî Olmayanlar: 1-Meşhûrât 2- Müsellemât 3- Makbûlât 4- Maznûnât 5- Muhayyelât 6- Vehmiyyât 7- Muğalata</p>	<p>1- Hakîkiyye 2- Mâniatü'l-cem 3- Mâniatü'l-huluv 5- Önermelerin Hükümleri: 1- Çelişki: a) Çelişkinin şartları b) Modal önermelerde çelişki 2- Düz döndürme: Önermenin doğruluk ve niteliğinin korunarak taraflarının yer değiştirmesidir. 3- Modal önermelerde düz döndürme 4- Ters döndürme 6- Kıyas: a) İstisnâî kıyas b) İktirânî kıyas c) Kıyasın şekilleri:1- Birinci Şekil (dört modu) 2- İkinci şekil (dört modu) 3- Üçüncü şekil (altı modu) d) Kıyas-ı mukassim e) Hulf kıyası f) Aks kıyası g) Devir kıyası 7) Akıl yürütme: a) Tümevarım b) Temsil 8- Yakînî öncüller: a) Evveliyât b) Müşâhedât c) Mücerrebât d) Hadsiyât e) Mütevâtirât f) Kıyasları kendisiyle beraber olan önermeler 9-Yakînî olmayan öncüller: 1- Meşhûrât 2- Müsellemât 3- Makbûlât 4- Maznûnât 5- Muhayyelât 6- Vehmiyyât 7- Muğalata 10- İlimlerin cüzleri</p>
---	---	--

Tablo 2: Hasan Kâfi Akhisârî'nin Kâfi isimli eserlerinin tasnifi

<p>A) Mukaddime 1- Mantığın tanımı ve kısımları B) Birinci Bölüm Lafızlar 1- Delâlet: 2-Vaz' Delâlet: a) Vaz'î b) Akfî c) Tabîî 2- Lafzî delâlet: a) Mutabakat b) Tazammun c) İltizam 4- Müfret Lafız: a) Edat b) Fiil c) İsim a) İsim:1- Özel 2- Eşit anlamlı 3- Dereceli anlamlı 4- Müsterek (eş sesli) 5- Örfî nakledilen 6- Şerî nakledilen 7- İstîlâhî 8- Gerçek 9- Mecaz 10- Eş anlamlı 8- Ayrı anlamlı 5- Mürekkeb: 1- Önerme/haber 2- Emir, nehiy 3- İltimas 4- Dua, sual 5- Temennî 6- Rica 7- Yemin 8- Nida 9- Soru C) İkinci Bölüm Tasavvurların İlkeleri 1- Bilgi: a) Tasavvur b) Tasdik 2- Beş tümel: a) Göreli tikel b) Tümel c) Zâtî d) Hakîki tür e) Göreli tür f) Cins (yakın, uzak, yüksek) g) Ayrım h) Hâssa ı) Araz-ı âmm</p>	<p>D) Üçüncü Bölüm Tasavvurların Amaçları 1- Tanım: a) Tam özsel tanım b) Eksik özsel l tanım c) Tam ilintisel tanım d) Eksik ilintisel tanım 2- Tarifte dikkat edilmesi gereken hususlar E) Dördüncü Bölüm Tasdiklerin İlkeleri 1- Önerme: a) Yüklemlî b) Bitişik şartlı c) Ayrık şartlı 2- Yüklemlî önermede nicelik: a) Tekil b) Tümel olumlu ve olumsuz c) Tikel olumlu ve olumsuz d) Mühmele 3- Madule önerme 4- Önermelerde modalite: a) Zarûriyye b) Mümküne-i hâssa c) Mümküne-i âmme d) Dâime-i mutlaka d) Mutlaka-i âmme 5- Bitişik şartlı önerme: a) Luzûmiyye b) ittîfâkiyye 6- Ayrık şartlı önerme: 1- Hakîkiyye 2-Mâniatü'l-cem 3-Mâniatü'l-huluv 7- Düz döndürme</p>	<p>8-Çelişki: E) Beşinci Bölüm Tasdiklerin Amaçları 1- Akıl yürütme: a) Kıyas b) Tümevarım c) Temsil 2- Kıyas: a) İktirânî b) İstisnâî 3- İktirânî kıyasın dört şekli: a) Birinci Şekil (dört mod) b) İkinci şekil (dört mod c) Üçüncü şekil (altı mod) d) Dördüncü şekil (dört mod) 4- İstisnâî kıyas 5- Beş sanat: a) Burhan, yakînî öncüllerden oluşan b) Cedel, meşhur ve müsellem öncüllerden c) Hitabet, makbul ve maznun öncüllerden d) Şiir, muhayyele öncüllerden e) Muğalata, doğruya benzeyen yanlış öncüllerden 6- Yakînî öncüller: a) Evveliyât b) Müşâhedât c) Mücerrebât d) Hadsiyât e) Mütevâtirât f) Kıyasları kendisiyle beraber olan önermeler</p>
---	---	---

Hasan Kâfi bu mantık muhtasarını mukaddime diyebileceğimiz bir giriş ve beş bölüm olarak telif etmiştir. Girişte mantığın tanımını yapıp onun kısımlarına değinir. Ona göre mantık: "Kurallarına riâyet edildiğinde düşünmede zihni hataya düşmekten koruyan bir 'aleti kanûniye'dir." *Düşünme* ise bir bilinmeyene ulaştırması için akılda suretleri ortaya çıkan işleri düzenlemektir ve o ya tasavvurî meçhulleri ya da tasdikî meçhulleri elde etmek için kullanılır. Onun bu tanımının İbn Sînâ'nın *İşaretler ve Tembihler*'deki:

Mantıktan hedeflenen; kurallarına riayet edildiği takdirde kişiyi düşünmesinde yanlış düşmekten koruyacak kurallı/sistematik bir aletin (âletun kânûniyye) insanda bulunmasıdır. Düşünme ise insanın zihnindeki hazır bilgilerden, hazır olmayan bilgilere geçme kararlılığında ortaya çıkan durumdur; ki bu bilgiler bir tasavvur ya da tasdik olabilir" (İbn Sînâ, 2014, s. 11) şeklindeki tarifıyla aynı içeriğe sahiptir.

Daha sonra Hasan Kâfi eserin girişinde eserin düzenlenmesini ve içeriğini neye göre bina ettiğini açıklar. Ona göre mantık iki kısma ayrılır. Bu kısımlar tasavvur ve tasdikdir. Bu kısımlardan her birinin de “ilkeleri” (mebâdî) ve “amaçları” (makâsîd) vardır. “Tasavvurların ilkeleri”, beş tümel; “tasavvurların amacı”, “açıklayıcı sözler”dir. “Tasdiklerin ilkeleri”, önermeler ve hükümleri; “tasdiklerin amacı” ise kıyas ve kıyasın kısımlarıdır. Hasan Kâfi bu dört kısma kendisinin lafızlar bahsini de eklemesi ile eserini beş bölüm olarak düzenlediğini belirtir (Kâfi, p. 5). Onun bu tasnifi Fahreddin Râzî'nin Kitâbu'l-Mülâhhas fi'l-Mantık ve'l-Hikme'deki tasnifine benzemektedir. Fahreddin Râzî Mülâhhas'ta tasavvurları elde etme ve ilkeleri bağlamında önce lafız, beş tümel ve delâlet gibi konuları ele alır tasavvurların amacı olarak da tanım ve resm konusunu inceler. Daha sonra da tasdikler başlığı altında önce önermeleri sonra da kıyas konusunu ele alır (F. Râzî, 1961, s. 11-327).

Hasan Kâfi'nin mantığı bu şekilde tasavvur ve tasdik olarak ayırması noktasında onun Fârâbî ve İbn Sînâ geleneğini sürdürdüğünü söyleyebiliriz. Ali Durusoy'a göre Fârâbî'nin bir iki eserinde değindiği tasavvur ve tasdik ayrımı, İbn Sînâ mantığının temelini oluşturmuş, sonraki mantıkçılarda hep tekrar edilegelmiştir. Bilginin tasavvur ve tasdik olarak ikiye ayrılması, Kant'ın analitik-sentetik ayrımı kadar yaygınlaşmış ve benimsenmiş ayrıca İbn Sînâ sonrasında yazılan mantık kitaplarının sistematiğini oluşturmuştur. On ikinci yüzyıldan sonra yazılan mantık kitaplarının sistematiğinin İbn Sînâ'nın tasavvur ve tasdik ayrımı üzerine temellendirildiği söylenebilir. İlk önce mantığın konusu tasavvur ve tasdik olarak ikiye ayrılmış ve bunlardan her biri de kendi içinde ilkeler (mebâdî) ve amaçlar (makâsîd) olarak ikiye ayrılmıştır. Buna göre tasavvurun ilkesi (mebâdisi) beş tümel, amacı (mekâsîd) ise hadd ve resim iken tasdikin ilkesi önermeler ve özellikleri, amacı ise sureti ve maddesine göre olan kıyas ve türleridir (Durusoy, 2010, s. 15-19).

Hasan Kâfi girişte hamdele ve salveleden sonra mantığın tanımını yaptıktan ve onun tasavvur ve tasdik olarak iki kısma ayrıldığını belirttikten sonra birinci bölümde lafızlar konusunu ele alır. İkinci bölümde bilginin tarifini, tasavvur ve tasdik olarak ikiye ayrılmasını daha sonra beş tümel konusunu ele alır. Hasan Kâfi tasnifte lafızlar konusunu tasavvurlardan önce ele alıyor. Her ne kadar kavramlar (tasavvur) bir cihetten lafızlara muhtaçsa da kavram lafızın kendisi değildir. Hasan Kâfi tasnifte lafızları tasavvurların dışına çıkararak önce lafızları ele almaktadır. Klasik gelenekte ise genelde bilgi, tasavvur ve tasdik tarifinden sonra lafızlar konusu ele alınmaktadır. Örneğin Kâtibî *Şemsiyye*'de (Kâtibî, 2021, s. 56-68), Ebherî *Keşful-Hakâik*'te (Ebherî, 1998b, s. 7-17), Urmevî *Metâliu'l-Envâr*'da (Urmevî, 2006, s. 3-9), Semerkandî *Kistâsu'l-Efkâr*'da (Semerkandî, 2010, s. 3-15), bilgi, tasavvur ve tasdik tarifinden sonra lafızlar konusunu ele alır. Buna göre Kâfi tasnifte küçük bir değişiklik yaparak lafızlar konusunu tasavvurlar konusundan önce ele almaktadır. Yine diğer bir farklılık olarak Kâtibî *Şemsiyye*'de (Kâtibî, 2021, s. 56-59), İsfehânî *Nâziru'l-Ayn*'da (Durusoy ve Demir, 2015, s. 127) mantığın tanımından sonra konusuna değinirken Hasan Kâfi, mantığın konusuna değinmez, Ebherî ise *İsagocî*'de hem mantığın tanımına hem de konusuna değinmeden doğrudan lafızlar konusunu ele alır (Ebherî, 1998a, s. 59).

Lafızların delâleti konusunda Kâtibî *Şemsiyye*'de, Ebherî *İsagocî*'de ve İsfehânî *Nâziru'l-Ayn*'da delâletin tanımını yapmadan doğrudan delâletin kısımları olan mutabakat, tazammun ve iltizam yoluyla delâleti örneklerle açıklarken (Kâtibî, 2021, s. 63; Ebherî, 1998a, s. 58; Durusoy ve Demir, 2015, s. 127) Hasan Kâfi, Kâfi'de delâletin tanımını da yapar. Ona göre delâlet: “Bir şeyin onu bilmekle başka bir şeyi bilmeyi gerektirecek bir durumda olmasıdır. Bu birinci şey *delâlet eden* ve *delil* olarak ikincisi ise *'medlul'* (delâlet edilen) olarak isimlendirilir. Delâleti de önce *vaz'î*, *aklî* ve *tabiî* delâlet olarak üçe ayırır daha sonra lafzî delâleti de mutabakat, tazammun ve iltizam yoluyla delâlet olarak üçe ayırır. Ona göre bunlardan her biri de lafzî olan ve lafzî olmayan olarak ikiye ayrılır (Kâfi, p. 6-10). Hasan Kâfi'nin buradaki delâlet tanımına baktığımızda bunun, Semerkandî'nin delil tarifinden ibaret olduğu görülmektedir. Semerkandî'ye göre delil “kendisinin bilinmesinden delâlet ettiği şeyin (medlûlü) bilindiği şeydir. Delâlet ise delilin bilinmesinin medlûlünün bilinmesini gerektirecek şekilde olmasıdır.”

Delâlet ve delil farklı şeylerdir ve bunlardan birinin diğeriyle tarifi doğru değildir (Semerkandî, 2010, s. 14; Semerkandî, 2021, s. 35).

Hasan Kâfi delâleti tarif ettikten sonra vaz'ın ne olduğunu açıklar. Ona göre vaz': "Bir şeyin bir şeye tahsis edilmesidir; ne zaman bu birinci şeyin ismi söylene ya da o hissedilse bundan o ikinci şey anlaşılır" (Kâfi, p. 7). Bu şekilde vaz'ın ne olduğunun açıklanmasına klasik gelenekte pek rastlanılmaz. Örneğin Kâtibî Şemsiye'de, Ebherî İsağoci'de ve İsfehânî Nâziru'l-Ayn'da vaz'ı tarif etmemişlerdir. Semerkandî Şerhu Kistasu'l-Efkâr'da delil ve delâleti tarif ettikten sonra vaz'ın ne olduğuna değinir. Ona göre: "Delil ya bir lafız olur ya da lafız olmaz. Bir lafız olmayan delil ise ya vaz' olunmasına göre delildir ya da böyle değildir. Vaz' ise birincisi idrak edildiğinde ikincisinin anlaşılması için bir şeyin bir şeye tahsis edilmesidir" (Semerkandî, 2021, s. 35-36).

Hasan Kâfi üçüncü bölüm olan "tasavvurların amaçları" bölümünde dört kısım olarak açıklayıcı söz de denilen tanım konusunu ele alır. 1- *Hadd-ı tam* (tam özsel tanım); 2- *Hadd-ı Nakıs* (eksik özsel tanım); 3- *Resm-i tam* (tam ilintisel tanım); 4- *Resm-i nâkıs*'ı (eksik ilintisel tanım) birer örnek ile açıklar. Kâfi burada ismî, lafzî, tenbihi tarif gibi tarif çeşitlerine değinmez (Kâfi, p. 36-40). Bu konuyu Kâtibî Şemsiye'de, Ebherî İsağoci'de ve İsfehânî Nâziru'l-Ayn'da benzer şekilde tanım konusunu *hadd-ı tam*, *hadd-ı nakıs*, *resm-i tam* ve *Resm-i nâkıs* olarak dörde ayırarak ele alırlar ve lafzî tarif, ismî ve tenbîhi tarif konularına değinmezler (Kâtibî, 2021, s. 87-89; Ebherî, 1998a, s. 64; Durusoy ve Demir, 2015, s. 130). Hasan Kâfi'nin verdiği bu tarifler klasik gelenekte hakîki olarak isimlendirilen tariflerdir.

Hasan Kâfi dördüncü bölüm olan tasdiklerin ilkeleri bölümünde önermeler konusunu ele alır. Önermenin tanımını "Söyleyene söylediği şeyden dolayı: 'bu doğrudur' ya da 'bu yanlıştır' demenin doğru olduğu sözdür" şeklinde yapar. Onun bu tarifi İbn Sînâ'nın *İşaretler ve tembihler*'deki taraifidir. Önermenin unsurlarını ise dört tane olarak açıklaması dikkate değerdir. Bilindiği gibi klasik gelenekte önermenin unsurları olarak konu, yüklem ve bu ikisi arasındaki ilişkiyi sağlayan bağ yani hükmî nisbet zikredilir. Hasan Kâfi ise bunlara dördüncü bir unsur olarak "*olumlu veya olumsuz hükmü*" ekler. Hasan Kâfi'ye göre hükmî nispet ile hüküm arasındaki fark şüphede (şekk) ortaya çıkar. Hükmî nispet şüphede ortaya çıkar, ancak onda hüküm ortaya çıkmaz (Kâfi, p. 43). Buna göre Hasan Kâfi şüphe bildiren yargılarda hükmî nispetin ortaya çıktığını ancak hükmün ortaya çıkmadığını söylemektedir. Önermenin unsurlarının üç ya da dört olması meselesini Kutbuddin Râzî Şemsiyye şerhinde ele alır. Kutbuddin Râzî önermenin cüzlerinin dört olduğu görüşünü kabul etmez. Ona göre (konu ile yüklem arasındaki) nisbet ile birlikte onun vukû bulması veya vukû bulmaması nazarı itibara alınmadıkça bu nisbet rabıta da olmaz. Nisbetin vukûna delâlet eden lafız aynı zamanda nisbete de delâlet etmektedir. Bu nedenle önermedeki konu ve yüklem arasındaki nisbet tek bir ibere ile karşılanmaktadır. Bundan dolayı da ikisi tek bir cüz olarak alınmış ve önermenin cüzleri üç ile sınırlandırılmıştır (K. Râzî, 1384, s. 232-233). Sâvî *Besâir*'de hükmü şu şekilde açıklar: "Bir mananın bir manaya yüklenmesi veya yüklenmemesidir" (Sâvî, 1993, s. 99-100) Buna göre bir önermenin önerme olması için gereken onun tarafları arasındaki olumlu veya olumsuz nisbetin Kâfi'nin dördüncü unsur olarak saydığı olumlu veya olumsuz hükmü de kapsadığını bundan dolayı bir dördüncü unsur zikretmeye gerek olmadığını söyleyebiliriz.

Kâfi önermelerin modalitesi konusunda sadece zarûriyye, mümküne-i âmme, mümküne-i hâssa, dâime-i mutlaka ve mutlaka-i âmme'yi açıklar. Kâfi'ye göre yüklem konuya nispeti ister olumlu olsun ister olumsuz olsun eğer ondan ayrılması imkânsız ise önerme *zorunlu* (zaruriye) olarak isimlendirilir. "Her insan zorunlu olarak canlıdır" ve "Hiçbir insan zorunlu olarak taş değildir gibi." Zorunluluk olumlu ve olumsuz taraflardan birlikte olumsuzlanırsa önerme "*mümküne-i hâssa*" olarak isimlendirilir. "Her insan imkân-ı has ile kâtiptir" ve "Hiçbir insan imkân-ı has ile kâtip değildir" gibi. Önermede hükme muhalif taraftan zorunluluk olumsuzlanırsa önerme "*mümküne-i âmme*" olarak isimlendirilir. Örneğin "Her insan imkân-ı âmm ile kâtiptir", yani ondan yazmanın olumsuzlanması zorunlu değildir ve "Hiçbir insan imkân-ı âmm ile kâtip değildir", yani yazmanın insan için sübutu zorunlu değildir. Zorunluluk itibara alınmaksızın devam ile olması ile hüküm verilirse önerme "*dâime-i mutlaka*" olarak isimlendirilir. Yüklem konu hakkında zorunluluk ve devam itibara alınmaksızın bil fiil olması

ile hüküm verilirse önerme “*mutlaka-i âmme*” olarak isimlendirilir. Örneğin “İnsan kâtiptir” ve “İnsan kâtip değildir” gibi (Kâfi, p. 55). Modal önermeler konusunu Ebherî *İsagoci*'de ele almazken Kâtibî *Şemsiyye*'de İsfehânî ise *Nâziru'l-Ayn*'da klasik gelenekteki gibi on üç modal önermeyi incelemiştir (Kâtibî, 2021, s. 103-111; Ebherî, 1998a, s.64; Durusoy ve Demir, 2015, s. 132-133). Modal önermeler konusu mantığın zor konulardan biridir. Bize göre Hasan Kâfi bu konu biraz daha zor ve karışık olduğundan bu konuyu ana hatlarıyla ele almış sadece beş modal önermeyi örneklerle açıklamakla yetinmiştir. Onun bu tutumu girişte yaptığı açıklama ile de tutarlıdır. O girişte besmeleden sonra mantık öğrencilerinin mantığı öğrenme noktasında zorlandığını gördüğünde onlara bunu kolaylaştırmak için açık bir muhtasar oluşturduğunu söylüyordu (Kâfi, p. 2).

Hasan Kâfi madule ve muhassala önerme konusunu çok kısa olarak ele alır. Madule önerme'nin tarifini: “Eğer önermede olumsuzluk harfi yüklem bir parçası ise “*ma'dûle*” önerme olarak isimlendirilir. “Zeyd kâtip olmayandır” gibi. Eğer böyle olmazsa “*muhassala*” olarak isimlendirilir. “Zeyd kâtip değildir” şeklinde yapar (Kâfi, p. 54). Müellifimiz burada sadece yüklem tarafından olan madule önermeyi incelemiştir. Ancak klasik gelenekte önermenin madule olmasında Kâtibî, Fahreddin Râzî ve Keşşî gibi mantıkçılar olumsuzluk harfinin konunun ya da yüklem ya da her ikisinin bir cüzü olmasını göz önünde bulundurmışlardır. (Bkz. Kâtibî, 2021, s. 99; F. Râzî, 1961, s. 135; Keşşî, Köprülü Fazıl Ahmet Paşa Koleksiyonu: 864, vr. 38b-39a). Hunecî, Urmevî ve Semerkandî konu tarafından da önermenin madule olabileceğini söylese de bunun çok faydalı olmadığını belirtir (Hunecî, 1969, s.91; Urmevî, 2006, s. 33; Semerkandî, 2010, s. 77). Ebherî *İsagoci*'de madule önerme konusunu ele almazken İsfehânî *Nâziru'l-Ayn*'da bu konuya bir örnek ile kısaca değinir.

Hasan Kâfi önermeler arası ilişkilerde önce düz döndürmeyi daha sonra çelişkiyi ele alır. Düz döndürmenin tarifini: “Aslın olumluluk, olumsuzluk ve doğruluğunun aynı kalması şartıyla yüklem veya onun hükmünde olan şeyin (tâlî) konu yapılması, konunun veya konunun hükmünde olan şeyin (mukaddem) yüklem yapılmasıdır” (Kâfi, p. 59) şeklinde yapar. Hasan Kâfi bu tarifi ile sadece ‘önermenin olumluluk, olumsuzluk ve doğruluk halinin aynı kalması şartını’ zikrederek düz döndürmenin tarifinde yanlışlık halinin de aynı kalması gerektiğini savunan Fahreddin Râzî, Keşşî ve Savî (F. Râzî, 1961, s. 184-185; Keşşî, Köprülü Fazıl Ahmet Paşa Koleksiyonu: 864, vr. 46a; Sâvî, 1993, s. 129) gibi mantıkçılardan ayrılır. Ebherî *İsagoci*'de düz döndürmenin tarifinde yanlışlık kaydını da zikrederken Kâtibî ve İsfehânî bu yanlışlık kaydını tarifte zikretmezler (Ebherî, 1998a, s. 72; Kâtibî, 2021, s. 125; Durusoy ve Demir, 2015, s. 135). Düz döndürmenin tarifinde yanlışlık kaydının zikredilmesi Necmettin Pehlivan'a göre İbn Sînâ'nın *el-İşârât* ve *Şifa*'daki tarifler arasındaki farklılığa dayanmaktadır (Pehlivân, 2010b, s. 212-223).

Hasan Kâfi tümel olumlu ve tikel olumlu önermelerin tikel olumluya döndürüleceğini söyleyerek bunu bir örnek ile açıkladıktan sonra tümel olumsuz önermenin eğer zorunlu ise (zaruriyye) yine kendisine döndürüleceğini belirtir ve buna “Hiçbir insan taş değildir” önermesi doğru olduğunda “Hiçbir taş insan değildir” önermesinin de doğru olmasını örnek göstererek modal önermeler bağlamında düz döndürmeyi sadece bu örnek üzerinden ele almaktadır (Kâfi, p. 60-61). Ebherî modal önermelerde döndürme konusuna *İsagoci*'de değinmezken Kâtibî *Şemsiyye*'de ve İsfehânî *Nâziru'l-Ayn*'da hangi modal önermelerin hangi modal önermelere döndürüleceğini örnekleri ile açıklarlar (Kâtibî, 2021, s. 125-135; Durusoy ve Demir, 2015, s. 135-137). Ters döndürmeyi ise Hasan Kâfi ve Ebherî bahse konu eserlerinde ele almazken İsfehânî *Nâziru'l-Ayn*'da ters döndürmenin tarifini verir ve konuyu bir örnekle açıklar. Kâtibî ise *Şemsiyye*'de modal önermeler bağlamında ters döndürme konusunu detaylı olarak ele alır (Durusoy ve Demir, 2015, s. 137; Kâtibî, 2021, s. 137-143). Kanaatimize göre yukarıda da belirttiğimiz gibi Hasan Kâfi modal önermeler konusu nisbeten mantığın zor ve karışık bir konu olduğu için ve bu eseri yazmaktaki amacının öğrencilere özlü olarak mantık konularını anlatmak olduğu için modal önermelerde döndürme konusunu sadece zorunlu kipinden bir örnekle açıklamıştır. Önermelere ait hükümleri incelemenin asıl amacı kıyasların özellikle ikinci, üçüncü ve dördüncü şeklin sonuçlarını incelemeye fayda vermesidir. İhtimal ki Kâfi iki, üç ve

dördüncü şeklin birinci şekle ircasında fayda temin ettiğini düşünmediğinden ters döndürmeyi incelememiştir.

Kâfi çelişkiyi ise “Bir önermenin çelişği, zatı bakımından birinin doğruluğu diğerinin yanlışlığını, birinin yanlışlığı diğerinin doğruluğunu gerektirecek şekilde olumluluk ve olumsuzluk bakımından ona karşı olan başka bir önermedir” şeklinde yapmaktadır. Ona göre bu, ancak iki önermenin hükmi nispetle birleşmeleri ve tümellik ve tikellikte birbirinden farklı olmalarından sonra gerçekleşir (Kâfi, p. 64). Kâfi, Fârâbî'nin sekiz birlik kuralını hükmi nispette birliğe, üç ayrılık kuralını tümellik ve tikellik bakımından ayrılığa indirerek şartları ikiye indirmiş görünmektedir. Yine Kâfi modal önermelerde çelişki konusuna değinmemektedir. İsfehânî *Nâziru'l-Ayn*'da ve Kâtibî *Şemsiyye*'de çelişki konusunu modal önermeler bağlamında da ele alırlar. İsfehânî çelişki için gerekli sekiz şart olan konuda, yüklemde, zamanda, mekânda, izâfette, kuvve ve fiilde, şartta ve bütün ile parçada birliğin hükmi nispette birlik altında toplanabileceğini belirtir. Herhangi bir atıf yapmamakla beraber müellifimizin çelişki konusundaki şartları ikiye indirmesi İsfehânî'ye benzemektedir. Kâtibî ise çelişki için gerekli olan şartta birlik ile parçada ve bütünde birliği konu altında mülâhaza ederken zamanda, mekânda, izâfette ve kuvve ile fiilde birliği yüklemde birlik altında mülâhaza eder. Ebherî ise bu sekiz şartı ayrı ayrı zikreder (Durusoy ve Demir, 2015, s. 135; Kâtibî, 2021, s. 121; Ebherî, 1998a, s. 68). Sonuç olarak ister Fârâbî gibi sekiz şartı üçe indirelim (Urmevî, 2006, s. 43) ister İbn Sînâ gibi sekiz olarak zikredelim (İbn Sînâ, 2014, s. 57), ister bu şartları konu ve yüklem altına toplayarak ikiye indirelim ya da müellifimizin yaptığı gibi bütün şartları teke indirerek “hükmi nispette birlik” altında toplayalım hepsinin söylediği şey aslında aynıdır.

Hasan Kâfi beşinci bölümde akıl yürütmenin (hüccet) kısımları olan kıyas, tümevarım, temsil ve beş sanatı ele alır. Klasik geleneği takip ederek *kıyası* “önermelerden oluşan bir sözdür ki her ne zaman onlar kabul edilirse onların zatından dolayı ondan başka bir söz zorunlu olarak çıkar” şeklinde tarif eder. Kâfi kıyasın dört şeklinin bütün modlarını birer kıyas ile açıklar. Kâfi kıyasın şekillerini değerlendirirken birinci şeklin “*ilimlerin ölçüsü*” kabul edildiğini ve diğer şekillerin ise ihtiyaç duyulduğunda ona irca edildiğini belirtir. Ona göre selim bir akli ve dosdoğru bir tabiatı olan kimse ikinci şekli birinci şekil ile kontrol etmeye (irca etme) ihtiyaç duymaz. Dördüncü şekil ise gerçekten insan tabiatından uzaktır. Kâfi dördüncü şeklin insan tabiatından uzak olduğunu ve dördüncü şekli burada zihni bir egzersiz için zikrettiğini belirtse de dördüncü şeklin sonuç veren modlarının dört tane olduğunu belirtir ve bunların her birini bir kıyas ile örnekendirir (Kâfi, p. 66-100).

Ebherî *İsagocî*'de birinci şeklin bilginin ölçütü olarak kabul edildiğini ve dördüncü şeklin gerçekten insan tabiatından uzak olduğunu söyleyerek sadece birinci şeklin modlarını örneklerle açıklar (Ebherî, 1998a, s. 76). İsfehânî, *Nâziru'l-Ayn*'da kıyasın ilk üç şeklini modlarıyla birlikte örnekleri ile açıklarken dördüncü şeklin insan tabiatından uzak olduğundan dolayı onu ele almadığını belirtir (Durusoy ve Demir, 2015, s. 168-141). Onun bu konuda İbn Sînâ'yı takip ettiğini söyleyebiliriz. Kâtibî *Şemsiyye*'de kıyasın dört şeklinin modlarını örneklerle açıklar. Dördüncü şeklin sonuç veren modlarının sekiz tane olduğunu belirtir ve bunlara örnekler verir. O, mütekaddimûn mantıkçıların dördüncü şeklin sonuç veren modlarını beş tane ile sınırladıklarını üç modun sonuç vermemesinin nedeni olarak iki basıta öncülün oluşan kıyastaki farklılaşmayı zikrettiklerini belirtir. Kendisi ise son üç moddaki olumsuz öncülün meşrûta-i hâssa ve örfiye-i hâssa olmasını şart koştuğundan dolayı birinci şeklin sekiz modunun sonuç vereceğini belirtir (Kâtibî, 2021, s. 147-161).

Kâtibî'nin de dediği gibi dördüncü şeklin sonuç veren modlarının sayısı hakkında farklı düşünceler vardır. Müellifimiz Hasan Kâfi dördüncü şeklin sonuç veren dört modunu örneklerle açıklar. Bu modlar şunlardır: 1-Birinci Mod: Her iki öncülü tümel olumlu, sonuç tikel olumlu. 2-İkinci Mod: Küçük öncülü tümel olumlu, büyük öncülü tikel olumlu sonuç tikel olumlu. 3- Üçüncü Mod: Küçük öncülü tümel olumsuz, büyük öncülü tümel olumlu sonuç tikel olumsuzdur. 4-Dördüncü Mod: Küçük öncülü tümel olumlu, büyük öncülü tümel olumsuz, sonuç ise tikel olumsuzdur (Kâfi, p. 78). Semerkandî dördüncü şeklin sonuç veren modları olarak aynı sırayla bu dört modu sayar ve bunlara beşinci mod ekler. Bu beşinci mod, küçük öncülün tikel olumlu büyük öncülün tümel olumsuz olmasıdır, sonuç ise tikel olumsuzdur (Pehlivan, 2010a, s. 194-

196). Urmevî de dördüncü şeklin sonuç veren modları olarak aynı sırayla bu beş modu sayar; ancak onda üçüncü mod şu şekildedir: Küçük öncülü tümel olumsuz, büyük öncülü tümel olumlu sonuç tümel olumsuzdur (Urmevî, 2006, s. 72-73).

Tahkik ve Tercüme Hakkında

Son olarak tahkik ve tercüme hakkında bilgi vermek istiyoruz. Tercüme ve tahkik arasında koşutluğun sağlanması için paragraf numaraları verdik. Tercümede, Arapça mantık metnindeki her terimin Türkçe karşılığı bulunmadığından dolayı bazı terimleri gerekli noktalama ve yazım kuralları ile beraber orijinal şekliyle kullandık. Orijinal metinde olmayan ancak konunun tasnif edilip sınıflandırılmasında faydalı olacağını düşündüğümüz bazı yerlerde rakamlar kullandık. Bunları daha çok parantez () işareti arasında gösterdik. Bazen de bir açıklama yapılacağı veya bir kelimenin anlamının açıklanacağı yerlerde parantez işaretini kullandık. Metne bizim tarafımızdan eklenen başlıkları ve paragraf numaralarını köşeli [] parantez içerisinde gösterdik.

Tahkikte aşağıdaki semboller kullanılmıştır:

1. # : Çizilerek veya silinerek satır üzerinde veya kenarında düzeltilmiş ibareyi gösteren işaret.
2. ><: İbarelerdeki öncelik ve sonralığı gösteren işaret.
3. -: Eksik olan ibreyi gösteren eden işaret.
4. (...): Nüshadan silinmiş olan ibareyi gösteren işaret.

Hasan Kâfi Akhisârî'nin Kâfi İsimli Eserinin Tahkikinde Kullanılan Nüshalar

Ülkemiz kütüphanelerinde Kâfi'nin sekiz nüshasını tespit edebildik. Tahkikte kullandığımız beş nüsha hakkında aşağıda bilgi vereceğiz. Tahkikte kullanmadığımız diğer üç nüsha ile ilgili yukarıda bil vermiştik.

1. Milli Kütüphane: Adana İl Halk Kütüphanesi Kayıt No 914 Tasnif No 297/4

Eser mecmua içerisinde olup 310b-320a varakları arasındadır. Tahkikte bu nüsha ¹ harfi ile gösterilmiştir. Eser 310b varağında besmele ile başlamaktadır. Toplam 10 varaktan oluşmaktadır. Varak yüzlerinde 38 satır vardır. Nüshada yazılar okunaklıdır. Sayfa kenarlarında bazı açıklamalar bulunmaktadır. Başlıklar ve bir, iki, üç şeklinde numaralandırmaların yapıldığı yerlerde kırmızı mürekkep kullanılmıştır. 317b ve 318a varacağının alt taraftan yarısı kadar muhtemelen çekim esnasındaki bir yanlışlıktan dolayı beyaz olarak boş gözükmektedir. Metnin başında herhangi bir başlık bulunmamaktadır. 310b varacağında Hasan Kâfi bu eserini "Kâfi" olarak isimlendirdiğini belirtmektedir. Bu nüshanın sonunda eserin zilhicce ayında 988/1581 yılında yazıldığı kaydı vardır. Bu kaydında altında (bu nüshanın) cemâziyelevvel ayının ortalarında 992/1584'te yazıldığı kaydı bulunmaktadır. Buna göre asıl nüsha h. 988 de yazıldığına göre bu nüsha ondan dört yıl sonra yazılmıştır. Müstensih ve tensih yeri kayıtlı değildir.

2. Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi 19 Hk 590/3

Eser mecmua içerisinde olup 90b-101a varakları arasındadır. Bu nüsha tahkikte ² harfi ile gösterilmiştir. Hasan Kâfi'nin Kâfi isimli muhtasarı mecmua içerisinde 90b varacağında besmele ile başlamaktadır. Bu demirbaşta da 90b varacağında Hasan Kâfi bu eserini "Kâfi" olarak isimlendirdiğini belirtmektedir. Varak yüzlerinde ortalama 38 satır bulunmaktadır. Eserin yazı stili ta'liktir. Başlıklar ve bir, iki, üç gibi konunun maddelerinin verildiği yerlerde kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Konunun ve cümlelerin tamamlanıp yeni konuya başlanan yerlerde kırmızı mürekkep ile kısa çizgi gibi işaret konulmuştur. Metinde geçen bazı mantık terimleri geçtiği satırın kenarında kırmızı mürekkep ile sayfa kenarına yazılmıştır. Eserin tensih tarihi olarak nüshanın sonunda zilhicce ayı 988/1580 kaydı vardır ancak yazma eser kayıt fişinde sehven yazım tarihi 968 olarak yazılmıştır.

3. Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi 19 Hk 5056/3

Eser mecmua içerisinde olup 15b-23b varakları arasındadır. Bu nüsha tahkikte ت harfi ile gösterilmiştir. Mecmua içerisinde Hasan Kâfi'nin muhtasarı 15b varağında besmele ile başlamaktadır ve bu varakta başlık olarak mavi mürekkep ile biraz silik olarak (كافي في المنطق) "Bu, mantık hakkında yazılmış Kâfi kitabıdır" ibaresi yazmaktadır. Bu demirbaşta da Hasan Kâfi bu eserini "Kâfi" olarak isimlendirdiğini belirtmektedir. Varak yüzlerinde 42 satır bulunmaktadır. Sayfa kenarlarında sadece dört yerde kısa açıklamalar yapılmıştır. Bu nüshanın da sonunda eserin tensih tarihi olarak zilhicce ayı 988/1580 kaydı vardır ancak müstensih ismi ve tensih yeri ile ilgili bilgi mevcut değildir.

4. Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi 19 Hk 2507/3

Eser mecmua içerisinde olup 23b-29b varakları arasındadır. Bu nüsha tahkikte ث harfi ile gösterilmiştir. Nüshanın 23b varağında başlık olarak kırmızı mürekkep ile "Bu 'Kâfi fi'l-Mantık' kitabıdır" (هذا كتاب كافي في المنطق) ibareleri bulunmaktadır. Bu demirbaşta da ilk varakta Hasan Kâfi bu eserini "Kâfi" olarak isimlendirdiğini belirtmektedir. Varak yüzlerinde toplam 50 satır bulunmaktadır. Son varakta sadece dokuz satır vardır. Nüshada konu başlıkları ve numaralandırmaların yapıldığı yerlerde kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Sayfa kenarlarında açıklamalar mevcut değildir. Nüshanın sonunda eserin tensih tarihi ve yeri ile ilgili bilgi yoktur, sadece "Bu harfler Allah'ın yardımı ile tamamlandı" kaydı vardır.

Çalışmamıza konu olan Hasan Kâfi'nin *Kâfi*'si 2507 numaralı mecmua içerisinde 3. sırada kayıtlıken yazma katalog fişinde sehven 2. sırada olarak 2507/2 olarak kaydedilmiştir. Mecmuayı incelediğimizde mecmua içerisindeki diğer eserlerden bazılarının da mecmua içerisindeki sıralamasının katalog fişindeki sıralamasından farklı olduğunu gördük. Yine katalog fişinde olmayan bazı eserlerde mecmua içerisinde mevcuttur. Örneğin 15a ile 21b varakları arasında *Risâletü Âmidî fî Bâbi Kıyas* isminde kıyas konularını ele alan ve matbaa basımı olan bir eser vardır. Kanaatimize göre bu eser sonradan mecmua içerisine yerleştirildiğinden ve bir katalog numarası verildiğinden mecmuadaki diğer eserlerin kayıt numaralarında ve mecmua içerisinde bu eserden sonra gelen Kâfi'nin eserinde varakları numaralandırmada bir karışıklık olmuştur.

5. Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Beyazıt, No: 1851/5

Eser mecmua içerisinde olup 111b-118a varakları arasındadır. Bu nüsha tahkikte د harfi ile gösterilmiştir. Bu nüshada da Hasan Kâfi bu eserini "Kâfi" olarak isimlendirdiğini belirtmektedir. Nüshada varak yüzlerinde 42 satır vardır. Bölüm başlıkları ve numaralandırmaların yapıldığı yerlerde kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Mantıkla ilgili bazı terimler sayfa kenarında kırmızı mürekkep ile yazılmıştır. Sayfa kenarlarında birkaç küçük bilgi dışında açıklamalar mevcut değildir. Nüshanın sonunda eserin tensih tarihi ve tensih yeri ile ilgili bilgi yoktur.

Beyazıt Devlet Kütüphanesindeki bu mecmua içerisindeki beş eser de Hasan Kâfi'ye aittir. Bu eserlerin konuları ile ilgili yukarıda bilgi vermiştik. Burada sadece mecmua içerisindeki eserleri sırasıyla vermek istiyoruz: Mecmua içerisindeki bu eserler varak numaralarıyla beraber sırasıyla şunlardır: 1- *Semtü'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl* (1b 10a) 2- *Şerhu semtü'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl* (10b 70b) 3- *Usûli'l-hikem fî nizâmi'l-âlem* (71b 79a) 4- *Hadîkatü's-sılat fî şerhi muhtasari's-salât* (80b 110b) 5- *Kâfi*

SONUÇ

Hasan Kâfi'nin bu özlü eseri bu tarzda yazılan eserlerin ortak özelliği olarak hemen hemen tüm mantık konularını birkaç cümle ile de olsa özlü bir şekilde ele almaktadır. Kâfi, mantık öğrencilerinin mantığı öğrenme noktasında zorlandığını gördüğünde onlara bunu kolaylaştırmak için mütekaddimûn ve müteahhirûn mantıkçıların kitaplarında geçen bilgilerden açık bir muhtasar oluşturduğunu söylemektedir. Bu açıdan onun bu eserinin mantıkla ilgili yeni bir şey söylemek veya var olan bir probleme yeni bir bakış açısı getirmekten ziyade öncekilerin

kitaplarında geçen bilgileri bir araya getirdiğini ve onun bu eserini yazmakta daha çok didaktik kaygıların ön plana çıktığını, amacının zor olan mantık metinlerini biraz daha basitleştirmek ve kolaylaştırmak olduğunu söyleyebiliriz. Bu nedenle eserinde akıcı, kolay ve anlaşılır bir dil kullanmıştır.

Hasan Kâfi'nin hemen hemen tüm mantık konularını içeren ve Arapça olarak kaleme aldığı *Kâfi* isimli bu eserinin tahkik ve tercüme edilerek dilimize kazandırılmış olmasının önemli olduğunu düşünüyoruz. Zira diğer birçok ilimde olduğu gibi mantık alanındaki temel ve özlü metinlerin çoğu da Arapça'dır. Müellifimizin eserini yazma gerekçesi olarak ifade ettiği ettiği zorluklar maalesef bizim için bugün de geçerliliğini korumaktadır. Biz de bu zorlukları aşmaya bir katkı vereceğini düşünerek bu özlü eser üzerinde çalıştık. Tahkikini, tercümesini ve değerlendirmesini yaparak her seviyeden ilgisine mantık hakkındaki zorlukları aşmada bir yardımcı metni ortaya çıkarmaya çalıştık.

Hasan Kâfi'nin *Kâfi* isimli bu eseri ismi ile uygun olarak tüm mantık konularını muhtevi bir eserdir. O bu eserinde klasik gelenekteki tartışmalara girmiyor. Amacı daha çok didaktik bir tarzda mantık konularını mantık öğrenenler için ve bu alana ilgi duyanlar için ele almaktır. Ancak yine de eserinde küçük de olsa bazı tercihlerde bulunuyor. Bu açıdan Hasan Kâfi'nin eserinin tasnifinde lafızları tasavvurların dışarısına çıkararak lafızlar konusunu tasavvurlar konusundan önce ele alması, önermenin üç olan unsurlarına dördüncü unsur olarak "olumlu veya olumsuz hükmü" eklemesi dikkat çekmektedir. Hasan Kâfi'nin mantığı tasavvur ve tasdik olarak ayırması noktasında Farabi ve İbn Sina geleneğini sürdürdüğünü söyleyebiliriz. Yine tasavvur ve tasdikleri "ilkeler" (mebâdî) ve "amaçlar" (makâsîd) olarak ikiye bölmesi ve eserinin tasnifi Fahreddin Râzî'nin *Kitâbu'l-Mülâhhas fi'l-Mantık ve'l-Hikme*'deki tasnifine benzemektedir.

EXTENDED ABSTRACT

In this article, Hasan Kâfi Aqhişârî's (1544-1615) logic concise work named *Kâfi* was analyzed and translated based on eight copies in different libraries of our country, and then an evaluation was made with some equivalent classical texts. Our purpose in choosing this concise work of Aqhişârî; first of all, this work, which was written in Arabic, is to be criticed and translated into our language; secondly, since the work deals with all logic issues in summary, it is to present a didactic and easy-to-read summary for undergraduate and graduate students and those interested in this field. In the evaluation, we made a content comparison between this work and a number of logic works that emerged in the classical tradition and became famous in the Islamic world, on which many commentaries and annotations were written such as Abharî's (ö.1265) *İsâğûjî*, al-Kâtibî's (ö.1277) *al-Shamsiyya* and Abû al-Şanâ' Sham al-Dîn al-İsfahânî's (ö. 1349) *Nażir al-'Ayn*.

Aqhişârî is a versatile scholar who has written works in various fields such as language, fiqh, theology, biography, politics, and logic. He gave his autobiography in his work called *Nizâm al-'Ulamâ' ilâ Khatam al-Anbiya'*. He was born in 1544 in the town of Aqhişâr in Bosnia-Herzegovina. He came to Istanbul in 1566 to further his education. He states that he took lessons from many scholars here. He worked as a judge in different places such as Aqhişâr, Sanjaq of Sirmia and Osiek and held many lecture councils for students.

Aqhişârî names his work, which is the subject of our study, as *Mukhtaşar al-Kâfi min al-Mantîq* in his work named *Nizâm al-'Ulamâ'*. However, in the eight copies of his work, which is the subject of our research, he says that he named this work *Kâfi*. Adhering to this naming of him, we name this work as *Kâfi*. When we examine Aqhişârî's logic concise work named *Kâfi*, it bears the typical features of logical works written in a concise style. It covers almost all logic issues in summary. Aqhişârî has compiled this concise of logic as an introduction and five chapters, which is called the introduction. In this introduction, he defines logic and explains its parts. It can be said that his definition here has the same content as Avicenna's definition in *al-Ishâr't wa al-Tanbihât*.

According to Aqhişârî, logic is divided into two parts. These parts are concept (*taşawwur*) and affirmation (*taşdîq*). Each of these parts has principles (*mabâdî*) and purposes (*maqâşid*).

Principles of concept are five universals. The purpose of concept is the explanatory words (*qawl al-shāriḥ*). Principles of affirmation are propositions and the rules concerning propositions. The purpose of affirmation is syllogism (*qiyās*) and its types. He adds the subject of utterances (*al-alfāz*) to these four parts and states that he organized his work into five parts. This classification of him is similar to Fakhr al-Dīn al-Rāzī's classification in *Kitāb al-Mulakhkhas fī al-Mantiq wa al-Ḥikma*. Again, we can say that Aqḥiṣārī continues the tradition of al-Fārābī and Ibn Sīnā in terms of separating logic as concept and affirmation.

KAYNAKÇA

- Akkanat, H. (2006). *Kadı sirâceddîn el-urmevî ve metâliu'l-envar*. C. 1. Tahkik. [Doktora tezi, Ankara Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.
- Aruçi, M. (1997). *Hasan Kâfi Akhisârî*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. (C. 16, ss. 326-329). TDV Yayınları.
- Durusoy, A. (2010). Mantık ve Mantık Tarihi Üzerine Bir Değerlendirme. *İslâmî İlimler Dergisi*. 5(2).
- Durusoy, A. - Demir, M. (2015). Ebû's-Senâ Şemseddin El- İsfehânî'nin Nâziru'l-Ayn Adlı Mantık Eserinin Takdim ve Tahkiki. *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 1(2).
- Efdalu'd-Dîn el-Hûnecî. (1969). *Keşfu'l-esrar an ğavamidi'l-efkâr*. (Tahkik: Halid er-Ruveyheb).
- Esirüddîn el-Ebherî. (1998a). *İsâgûcî* mantığa giriş. (H. Sarıoğlu Metin, Çev.-inceleme). İz Yayıncılık.
- Esirüddîn el-Ebherî. (1998b). *Keşfu'l-hakâik fi tahrîri'd-dekâik*. (H. Sarıoğlu, Tenkitli Metin ve İnceleme).
- Fahredden Râzî. (1381/1961). *Kitâbu'l-mûlahhas fi'l-mantık ve'l-hikme*. Tahkik: Ehad Feramerzi Karemeli.
- Kâfi, H. *Kâfi*. Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi. Demirbaş no: 19 Hk 5056/3.
- Kâfi, H. *Kâfi*. Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi. Demirbaş no: 19 Hk 2507/2.
- Köksal, A. C. (2018). *Âlemin nizâmı için hikmetli yöntemler (Usûlü'l-Hikem Fî nizâmî'l-âlem)*. (A. Cüneyd Köksal, Çev.). İlke Yayıncılık 183.
- Kâfi, H. *Nizâmu'l-Ulemâ ilâ Hâtemi'l- Enbiyâ*. Süleymaniye Kütüphanesi Kılıç Ali Paşa No: 753.
- İbn Sînâ. (2014). *İşaretler ve tembihler*. Litera Yayıncılık. (M. Macit, A. Durusoy, E. Demirli, Çev.).
- İbn Sehlan Sâvî. (1993). *El-basâiru'n-nasırıyye fi ilmi'l-mantık*. Takdim: Refik el acem, Daru'l Fikru'l Lübnânî.
- Kâtibî. (2021). *Şemsiye risâlesi*. 2. Bs. (F. Özpilavcı, Tah. Çev. ve Şerh:). Litera Yayıncılık.
- İpşirli, M. (1981), Hasan Kâfi El-akhisârî ve devlet düzenine ait eseri Usûlü'l-hikem fî nizâmî'l-âlem. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*. 10-11. Sene:1979-1980. Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Kutbuddin Râzî. (1964). Tahriru kavâidi'l-mantikiyye fi şerhi er-risâleti eş-şemsiyye. 2. Bs. (M. Beydarfer, Tashih). Menşurâtı Beydar.
- Pehlivan, N. (2010a). *Şemsu'd-dîn muhammed b. eşref es-semerkandî'nin kıstasu'l-efkâr fi tahkiki'l-esrâr adlı eserinin tahkiki, tercümesi ve değerlendirilmesi*. C. 1 Tahkik. [Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.
- Pehlivan, N. (2010b). İbn Sînâ'nın Düz Döndürme Tarifi Hakkında Bazı Tartışmalar. *Felsefe Dünyası* 1(51).
- Şemsu'd-Dîn Muhammed b. Eşref Es-Smerkandî. (2021). *Şerhu kıstasu'l-efkâr*. (N. Pehlivan, Tahkik ve takdim). A.Ü.İ.F. Basılmamış çalışma.
- Yılmaz, C. (1993). Hasan Kâfi el-Akhisârî'nin Yönetim Düşüncesi. Vefa Yayıncılık. *İlim ve Sanat*, 34.
- Zeynuddin el-Keşşî, *Hadâiku'l-hakâik*. Köprülü Kütüphanesi Fazıl Ahmet Paşa Koleksiyonu: 864.

بسم الله الرحمن الرحيم

- [1] الحمد لله الذي علمنا الهداية والتوفيق، وفهّمنا مقاصد التصور والتصديق، والصلوة على محمد الذي بيّن سبل الشرع بالتحقيق، وعلى آله وأصحابه الذين شرعوا شرائعاً بالتدقيق.
- [2] وبعد، فإنّي لما رأيت طلاباً² زماننا في³ المنطق يَجِدُون، والمطلوب منه لا يجدون لفرط قلة الوضوح في المتون، ولتعذر ضبط الشروح في الفنون، إستصفيت مختصراً واضحاً من كتب المتقدمين والمتأخرين، تيسيراً للطلّابيين وتكثيراً للراغبين، مفسّراً بقلة بضاعتي، ومعتزفاً بعدم استطاعتي، وسميته باسم كافي، راجياً العفو عن العافي. والله المستعان. وعليه التكلان.
- [المقدمة]
- [3] اعلم، أن كل علم كثرة تضبطها جهة وحدة باعتبارها يعد مسائله علماً واحداً. فلا بد للطالب من أن يعرفها بتلك الجهة ويحصل الشعور بها قبل الشروع فيها، [أ/311]⁴ حتى يأمن قصورها وفواتها، ويزداد سرورها ونشاطها.
- [4] فالمنطق آلة قانونية تعصم مراعتها الذهن عن الخطأ في الفكر. والفكر ترتيب أمور حاصلة صورها عند العقل للتأدي إلى مجهول، وهو إما لتحصيل المجهولات التصورية أو التصديقية.
- [5] فالمنطق طرفان: تصورات وتصديقات. ولكل منهما مبادئ ومقاصد. فمبادئ التصورات الكليات الخمس، ومقاصدها القول الشارح. ومبادئ التصديقات القضايا وأحكامها، ومقاصدها القياس وأقسامه. فكان الأقسام أربعة،⁴ وجعلتها مع ضم مباحث الألفاظ خمسة أبواب.

الباب الأول في مباحث الألفاظ باعتبار دلالتها الوضعية

[الدلالة]

- [6] "فالدلالة"، هي كون الشيء بحالة يلزم من العلم به العلم بشيء آخر. والشيء الأول يسمى "دالاً ودليلاً" والثاني "مدلولاً"
- [7] "والوضع" تخصيص شيء بشيء [د/112]⁵ حتى أطلق أو أحسن الشيء الأول فهم منه الشيء الثاني.
- [8] وهي على ثلاثة أقسام: وضعية، وعقلية، وطبيعية. وكل منها:⁶
- (1) إما لفظية، كدلالة زيد على مسماه، واللفظ المسموع من وراء الجدار على وجود الالفاظ، ولفظ آخ على وجع الصدر.
- (2) أو غير لفظية، كدلالة العقود والإشارات والنصب [أ/311]⁷ على المعاني المستفادة منها، والمصنوع على الصانع، والحرمة في الخجل، والصفرة في الوجل. والمعتبرة منها في الفن الدلالة الوضعية اللفظية.
- [9] ودلالة اللفظ على تمام ما وضع له تسمى "مطابقة"، وعلى جزئه إن كان له جزء "تضمناً"، وعلى الخارج عنه اللازم له في الذهن "إلتزاماً".
- [10] لكن من حيث كون كل منها بتوسط الوضع كدلالة الإنسان على تمام الحيوان الناطق وعلى أحدهما وعلى قابل العلم وصنعة الكتابة، والتضمن والإلتزام يستلزمان المطابقة، وهي لا تستلزم التضمن لجواز أن يكون المسمى بسيطاً، ولا الإلتزام لجواز أن لا يكون له لازم بين لزم فهمه من فهمه.⁷ وإستعمال اللفظ في معناه المطابقي "حقيقة"، وفي جزئه أو الخارج عنه "مجاز".

[اللفظ]

- [11] ثم اللفظ إما مفرد وإما مركب:
- [12] والمركب ما يدل جزء لفظه على جزء المعنى⁸ المقصود دلالة مقصودة كرام الحجارة.
- [13] والمفرد ما ليس كذلك. وهو أربعة: (1) ما ليس له جزء، كهمزة الإستفهام. (2) وما له جزء غير دال، كزيد. (3) وما له جزء دال على المعنى لكن ذلك المعنى ليس جزءاً من المعنى المقصود، كعبده "علماً".⁹ (4) وما له جزء دال على جزء المعنى المقصود، لكن دلالاته غير مقصودة: كالحيوان الناطق، إذا سمي به شخص إنساني.
- [14] ثم المفرد (1) إما "أداة" وهو ما لا يصلح لأن يخبر به وحده، كالحروف. (2) وإما "كلمة" وهي [أ/312]¹⁰ ما يصلح لأن يخبر به وحده ودلّ بهيته على معنى وزمان معين من الأزمنة الثلاثة. (3) وإما "اسم" وهو¹¹ ما يصلح¹² لأن يخبر به وحده ولا يدل بهيته على زمان معين من الأزمنة الثلاثة.
- [15] وهو: (1) إن كان معناه واحداً وتشخص¹³ [د/112]¹³ ذلك المعنى يسمى "علماً". (2) وإن لم يتشخص وإستوت أفراده الزهنية والخارجية، كالإنسان "فمواطناً". (3) وإن لم تستو بأن يكون حصوله في بعض الأفراد أشد منه في بعضها الآخر كالبياض

2 طلبية: في [ج].

3 إلى: في [أ، ب، ت، ث].

4 أربعة: - في [ت].

5 بحيث: - في [ب].

6 منهما: في [ب].

7 "لزم من فهمه فهمه": في [ث].

8 "معناه المعنى": في [ج].

9 "وما له جزء دال على المعنى لكن ذلك المعنى ليس جزءاً من المعنى المقصود، كعبده علماً": - في [ث].

10 لا: (...) في [ب، ت]؛ "ما لا يصلح": في [أ].

11 وهي: في [ت].

12 ما لا يصلح: في [ث].

13 شخص: في [د].

بالنسبة إلى¹⁴ الثلج والعاج، أو يكون في بعضها أقدم أو أوفى¹⁵ منه في بعضها الآخر كالوجود بالنسبة إلى الواجب والممكن "فمشككا". (4) وإن كان¹⁶ معناه إثنين أو أكثر ووضعه لتلك المعاني على السوية "فمشتركا": كالعين. (5) وإن لم يكن كذلك بل وضع لأحدهما ثم نقل إلى الثاني وترك موضوعه الأول "فمنقولاً عرفياً" إن كان الناقل هو العرف العام كالدابة. و"شريعياً" إن كان الناقل هو الشرع كالصوم والصلوة. و"إستلاحياً" إن كان الناقل هو العرف الخاص: كالفعل في إستلاح النحاة. [16] وإن لم يترك موضوعه الأول فبالنسبة إلى المنقول عنه يسمى "حقيقة" وبالنسبة إلى المنقول إليه "مجازاً": كالأسد بالنسبة إلى الحيوان المفترس والرجل الشجاع .

[17] وإن وافقه لفظ آخر في معناه سمياً مترادفين: كالإنسان والبشر. [أ/312]

[18] وإلا "فمتباينين": كالإنسان والفرس.

[19] والمركب: (1) إما "تام" وهو الذي يصح السكوت عليه. (أ) فإن إحتمل الصدق والكذب يسمى "قضية وخبراً". (ب) وإن لم يحتمل يسمى "إنشاء". وهو إن دل على طلب الفعل دلالة أولية أي وضعية فهو مع الإستعلاء "أمر ونهي"، ومع التساوي "إلتماس"، ومع الخضوع "دعاء وسؤال". وإن لم يدل فهو "التنبيه"، وهو شامل للتمني والترجي والقسم والنداء والإستفهام. (2) وإما غير تام. فهو: (أ) إما تقييدي، وهو الذي يكون الجزء الثاني قيداً للأول، إما بالإضافة نحو غلام زيد أو بالوصف نحو الحيوان الناطق. (ب) أو غير تقييدي، نحو خمسة عشر، و في الدار، وقد ضرب.

الباب الثاني في مبادي التصورات

[20] وهي المفهومات والمعاني¹⁷ المفردة. اعلم أن القوة المدركة الإنسانية التي تنتقش فيها صور جميع الأشياء من المحسوسات [د/113] والمعقولات تسمى "ذهناً" وذلك النقش "علماً".

[21] فالعلم: إما¹⁹ حكم وهو إسناد أمر إلى آخر إيجاباً أو سلباً أو غيره.²⁰ والأول هو "التصديق" والثاني هو "التصور". وهو: "الصورة"²¹ الحاصلة من الشيء عند الذات المجردة.

[الكليات الخمس]

[22] فكل مفهوم ومعنى مفرد (1) إن إمتنع نفس [أ/313] تصوره عن وقوع الشركة بين كثيرين كزيد يسمى "جزئياً حقيقياً". (2) وإن لم يمتنع نفس تصوره ووقوع الشركة كالإنسان يسمى "كلياً".

[23] وقد يقال لكل منهما جزئي إضافي. أما زيد، فبالنسبة إلى الإنسان و أما الإنسان، فبالنسبة إلى الحيوان، فإنه وإن كان كلياً لكن إذا نسب إلى ما فوّه يكون "جزئياً إضافياً". فكل جزئي حقيقي إضافي، وليس كل إضافي حقيقياً.

[24] والكلي قد يسمى "ذاتياً"، والتسمية إستلاحية لا لغوية. وهو²² الكلي الغير الخارج عن ماهية جزئياته سواء كان تمام ماهية جزئياته²³ أو جزءاً منها.

[25] فإن الكلي إذا نسب إلى حقيقة أفراده فلا يخلو من أن يكون (1) تمام الحقيقة (2) أو جزئها (3) أو خارجاً عنها.

[26] فإن كان الأول يسمى "نوعاً حقيقياً"، وهو كلي مقول على كثيرين متفقين بالحقيقة في جواب ما هو، كالإنسان. فإنه تمام ماهية زيد وعمر وبكر وغيرهم من الأفراد. فإذا سئل عن واحد منها أو جميعها بأن يقال: "ما زيد؟ أو ما زيد وعمر وبكر؟" كان الجواب "الإنسان"²⁴ لكون أفراده متفقة الحقيقة.

[27] ويقال له "نوع إضافي" أيضاً²⁵ باعتبار ما يقال عليه وعلى غيره الجنس في جواب ما هو.²⁶

[28] والنوع الإضافي قد يكون حقيقياً كما مر، وقد لا يكون كالحيوان. فإنه بالنسبة إلى الجسم النامي "نوع إضافي"، والجسم النامي [أ/313] نوع الجسم المطلق وهو نوع الجوهر. فكل حقيقي إضافي بغير عكس.

[29] وإن كان الثاني فهو منحصر في الجنس والفصل. فالجنس "كلي مقول على كثيرين مختلفين بالحقيقة في جواب ما هو" كالحيوان. فإنه إذا سئل عن الإنسان والفرس والبقر بما هم؟ كان الجواب "الحيوان". لأنه تمام المشترك بين ماهياتهم. فإنهم وإن إشتروا [د/113] في كثير من الذاتيات مثل الجوهر وقابل الأبعاد والنامي والحساس والمتحرك بالإرادة، إلا أن الحيوان عبارة عن مجموعها. والمراد بتمام المشترك ليس إلا هذا.

[30] ويجوز أن يكون²⁷ لحقيقة واحدة أجناس متعددة بعضها فوق بعض، كالحيوان. فإنه جنس الإنسان وفوقه الجسم النامي وفوقه الجسم المطلق وفوقه الجوهر:

(1) فالجنس الذي يكون جواباً عن جميع المشاركات يسمى "قريباً" كالحيوان. فإنه جواب عن الإنسان وعن كل ما يشاركه في الحيوانية.

14 بالنسبة إلى: - في [ت].

15 أدني: في [ث].

16 كان: - في [ب، ت].

17 وهو: في [ب، ت، ث].

18 المفهومات والمعاني: < في [د].

19 ...لعلم إما: # في [ت].

20 غير: في [ب، أ، ث].

21 الصور: في [ت]؛ "التصورات": في [ث].

22 وهو: # في [أ].

23 سواء كان تمام ماهية جزئياته: - في [ب، ت، ث].

24 "ما زيد وعمر وبكر كان الحيوان الانسان": في [ب]؛ "ما زيد وعمر وبكر كان الحيوان الناطق": في [ت].

25 "وأيضاً يقال له نوع إضافي": في [د].

26 "في جواب ما هو": - في [ت]

27 أن يكون: # في [د].

- (2) وما لم يكن جوابا عن جميع المشاركات "فبعيد". فإن كان فيه جوابان عن المشاركات فبعيد بمرتبة واحدة كالجسم النامي. فإنه مشترك بين الإنسان والنباتات وسائر الحيوانات. وإن كان فيه ثلاثة أجوبة فبعيد بمرتبتين كالجسم المطلق. وعلى هذا كلما زاد جواب زاد مرتبة في البعد. وكلما تباعد الجنس كان الجواب بذاتيات أول.
- (3) وأبعد الأجناس يسمى²⁸ "جنسا عاليا و جنس الأجناس" [أ/314]¹ كالجوهر في المثال المذكور.
- (4) وأقربها "جنسا سافلا" كالحيوان.
- (5) والذي بينهما "متوسطا" كالجسم النامي والجسم المطلق.
- [31] والفصل "كلي مقول على كثيرين متفقين بالحقيقة في جواب أي شيء هو في جوهره.
- (1) سواء كان مختصا بحقيقة واحدة²⁹ كالناطق بالنسبة إلى الإنسان. فإنه يميز الماهية الإنسانية عما سواها تمييزا ذاتيا.
- (2) أو لم يختص كالحساس بالنسبة إليه. فإنه يميز الماهية الإنسانية عن بعض الماهيات، فيكون³⁰ فصلا أيضا. ويسمى الأول "قريبا" والثاني "بعيدا".
- [32] وإن كان الثالث يسمى "كلبا عرضيا" وهو:
- (1) إما أن يكون مختصا³¹ بحقيقة واحدة ويسمى "خاصة". وهي "كلية تقال على كثيرين متفقين بالحقيقة في جواب أي شيء هو في عرضه" كالضاحك بالنسبة إلى الإنسان. فإنه يميز الماهية عن الغير تمييزا عرضيا.
- (2) أو لم يكن مختصا بحقيقة واحدة ويسمى "عرضا عاما". وهو كلي مقول على ما تحت أكثر من حقيقة³³ واحدة فولا عرضيا كالماشي. [د/114]¹ فإنه مشترك بين أنواع الحيوانات.
- [33] وعرض كل واحد من الخاصة والعرض العام إما "عرض لازم" وهو ما³⁵ يتمتع إنفكاكه عن الماهية. أو "مفارق" وهو ما لا يتمتع إنفكاكه عن الماهية.³⁶
- [34] فالعرض اللازم للخاصة كالضاحك بالقوة والمفارق كالضاحك بالفعل. واللازم للعرض العام كالمتنفس بالقوة والمفارق كالمتنفس بالفعل.
- [35] فالكليات خمس: نوع [أ/314]⁻ و جنس وفصل وخاصة وعرض عام.

الباب الثالث في مقاصد التصورات

[القول الشارح]

- [36] القول الشارح ويقال له المعرف أيضا على أربعة أقسام:
- [37] الأول "الحد التام" وهو ما يتركب من الجنس القريب والفصل القريب، كالحيوان الناطق في تعريف الإنسان.
- [38] الثاني "الحد الناقص" وهو ما يتركب من الجنس البعيد والفصل القريب، كالجسم الناطق أو الجوهر الناطق³⁷ في تعريفه.
- [39] الثالث "الرسم التام" وهو ما يتركب من الجنس القريب والخاصة، كالحيوان الضاحك في تعريف الإنسان.
- [40] الرابع "الرسم الناقص" وهو الذي يتركب من الجنس البعيد والخاصة، كالجسم الضاحك أو الجوهر الضاحك³⁸ في تعريفه.
- [41] ويجوز أن يتركب من العرض العام والخاصة، كالموجود³⁹ الضاحك في تعريف الإنسان.
- [42] وينبغي أن يحتز في التعريفات عن استعمال الألفاظ الغربية والمشاركة والمجازية إلا إذا كانت قرينة واضحة. فإنها جائز⁴⁰ في حكم الحقائق.
- [42] واعلم أن إدراك معاني الألفاظ المفردة والمركبات التامة الإنشائية وغير التامة من التقييدية وغير التقييدية كلها من التصورات، وإدراك معنى الخبر والقضية من التصديقات. وفي هذا القدر لمن تأمل كفاية. والكلام ليس له نهاية.

الباب الرابع في مبادئ التصديقات

[القضية]

- [43] القضية: "قول يصح أن يقال لقائله أنه صادق فيه أو كاذب فيه"، وهو مركب من أربعة أشياء : [أ/315]¹ (1) المحكوم عليه (2) والمحكوم به (3) والنسبة الحكمية (4) والحكم بالإيجاب أو السلب. والفرق بين النسبة الحكمية والحكم يظهر في الشك. فإن النسبة الحكمية حاصلة فيه دون الحكم. [د/114]⁻
- [44] وهي ثلاث: (1) عملية (2) شرطية متصلة (3) شرطية منفصلة.
- [45] لأن المحكوم⁴¹ عليه وبه: (1) إن كانا مفردين أو في حكمهما فعملية، سواء كانت موجبة نحو "زيد قائم" أو سالبة نحو "زيد ليس بقائم".⁴² (2) وإن لم يكونا مفردين ولا في حكمهما "فشرطية".

28 بسمي: - في [ث].

29 بالحقيقة الواحدة: في [ث].

30 فيكون: - في [ث].

31 مختصا: - في [أ، ب، ت، ث].

32 أي: - في [ث].

33 حقيقة: - في [ث].

34 عرض: - في [ث].

35 ما: - في [ب، ث].

36 "وهو ما لا يتمتع إنفكاكه عن الماهية": - في [ث]؛ "وهو ما لا يتمتع إنفكاكه عنها": في [د].

37 "كالجسم النامي الناطق أو الجوهر الناطق": في [أ، د]؛ "كالجسم النامي أو الجوهر الناطق": في [ب].

38 "أو الجوهر الضاحك": - في [ت، ث].

39 كالوجود: في [ت، ث].

40 "فإنها حينئذ": في [ت، ث].

41 الحكم: # في [د].

[46] (1) فإن كان الحكم فيها بالإتصال "فمتصلة"، سواء كانت موجبة كقولنا: "إن كانت الشمس طالعة فالنهار موجود." أو سالبة كقولنا: "ليس إن كانت الشمس طالعة فالليل موجود." (2) وإن كان الحكم فيها بالإنفصال "فمنفصلة"، سواء كانت موجبة كقولنا: "هذا العدد إما زوج وإما فرد." أو سالبة كقولنا: "ليس إما أن⁴³ يكون هذا العدد زوجا أو مركبا من الواحد." [47] والمحكوم عليه⁴⁴ في الحملية يسمى "موضوعا" والمحكوم به "محمولا". والذي يدل على النسبة الحكمية "رابطة". والمحكوم عليه في الشرطية "مقدما" والمحكوم به "تاليا".

[السور في القضية]

[48] وموضوع الحملية إن كان جزئيا حقيقيا تسمى "شخصية ومخصوصة" نحو "زيد كاتب" و"زيد ليس بكاتب".
[49] وإن كان كلياً:
[50] (أ) فإن بين كمية الأفراد تسمى "محصورة ومسورة".⁴⁵ وهي أربع: (1) الموجبة الكلية (2) والسالبة الكلية (3) والموجبة الجزئية (4) والسالبة الجزئية.⁴⁶
[51] (ب) وإن [أ/315] لم يبين كمية الأفراد تسمى "مهمله" نحو⁴⁷ "الإنسان كاتب" و"الإنسان ليس بكاتب".
[52] والسور في الموجبة الكلية نحو "كل"، وفي الجزئية نحو "بعض وواحد"، وفي السالبة الكلية "ليس كل ولا شيء"، والجزئية "ليس بعض".
[53] فالشخصية غير معتبرة في الفن بل القضايا المعتمدة فيه المحصورات الأربع، والمهمله كالجزئية.
[54] وحرف السلب إن كان جزءاً من المحمول تسمى "معدولة"، نحو "زيد لا كاتب". وإلا "فمحصلة" نحو "زيد ليس بكاتب".⁴⁸

[الجهة]

[55] ونسبة المحمول إلى الموضوع سواء كانت بالإيجاب⁴⁹ أو السلب:
(1) إن كانت مستحيلة الإنفكاك تسمى القضية⁵⁰ "ضرورية"، نحو "كل إنسان حيوان بالضرورة"، "ولا شيء من الحجر بإنسان بالضرورة".
(2) ويجوز أن يكون سلب الضرورة من جانبي الإيجاب [د/115] والسلب، فالقضية تسمى "ممكنة خاصة"، نحو "كل إنسان كاتب بالإمكان الخاص"، "ولا شيء من الإنسان بكاتب بالإمكان الخاص". ولا فرق بين موجبتها وسالبتها في المعنى، يعني ثبوت الكتابة للإنسان وسلبها عنه ليسا بضرورتين.
(3) أو من جانب المخالف⁵¹ للحكم فتسمى "ممكنة عامة"، نحو "كل إنسان كاتب بالإمكان العام" أي سلب الكتابة عنه غير ضروري. "ولا شيء من الإنسان بكاتب بالإمكان العام" أي ثبوت الكتابة له غير ضروري.
(4) ويجوز أن يكون بالدوام من⁵² غير إعتبار الضرورة فتسمى "دائمة مطلقة". [أ/316]
(5) ويجوز أن يكون بالفعل أي الثبوت في الجملة من غير إعتبار ضرورة ولا دوام⁵³ فتسمى "مطلقة عامة"، نحو "الإنسان كاتب" و"الإنسان ليس بكاتب".

[56] ثم المتصلة إن كان الإتصال فيها أو سلبه ضروريا تسمى "الزومية" كما مر. وإلا "إتفاقية" كقولنا: "إن كان الإنسان ناطقا فالحمار ناهق".

[57] والمنفصلة: (1) إما "حقيقية" إن كان الإنفصال في الوجود والعدم نحو "العدد إما زوج أو فرد". يعني أنهما لا يجتمعان ولا يرتفعان. (2) وإما "مانعة الجمع" إن كان في الوجود فقط، كقولك: "هذا الشيء إما حجر أو شجر". يعني أنهما لا يجتمعان ولكن يجوز إرتفاعهما. (2) وإما مانعة الخلو إن كان الإنفصال في العدم فقط نحو "زيد إما أن يكون في البحر أو لا يغرق". يعني أنهما لا يرتفعان ولكن يجوز إجتماعهما.

[58] والسور في الموجبة⁵⁴ الكلية المتصلة نحو "كلما، ومهما، ومتى". والمنفصلة نحو "دائما". وسور السالبة الكلية في المتصلة والمنفصلة نحو "ليس ألته". وسور الموجبة الجزئية فيهما نحو "قد يكون". والسالبة الجزئية فيهما نحو "قد لا يكون". والمستعمل في الإتصال "إن، وإذا، ولو".⁵⁵ وفي الإنفصال "إما، وأو".

[عكس المستوي]

[59] عكس القضية هو أن يجعل⁵⁶ المحمول أو ما في حكمه موضوعا، والموضوع أو ما في حكمه محمولا على وجه يبقي إجاب الأصل والسلب والصدق.⁵⁷

⁴² "كزيد قائم" أو سالبة "كزيد ليس بقائم". في [د].

⁴³ "إما أن أن": في [أ]؛ "أن": في [ب].

⁴⁴ عليه: - في [ث].

⁴⁵ مسورة: في [ب].

⁴⁶ الجزئية: - في [ب]؛ "والموجبة الجزئية والسالبة الجزئية": - في [ت].

⁴⁷ نحو: - في [ب].

⁴⁸ "فمحصلة" نحو "ليس زيد ليس بكاتب": في [ت]، هذه القضية ليس محصلة بل معدولة.

⁴⁹ الإيجاب: في [ب، ت].

⁵⁰ قضية: في [ث].

⁵¹ المخالف: # في [ث].

⁵² من: - في [ب، ث].

⁵³ دائم: في [د].

⁵⁴ الموجبة: - في [أ، ب، ت، ث].

⁵⁵ "إن، ولو، وإذا": في [د].

⁵⁶ أن يحمل: في [أ].

- [60] فالموجبة الكلية والجزئية تنعكسان إلى الموجبة الجزئية [د/115] مثلا: "كلما صدق [أ/316] كل إنسان حيوان" صدق "بعض الحيوان إنسان". وإذا صدق "بعض الحيوان إنسان" صدق "بعض الإنسان حيوان". وذلك لتلاقي الطرفين في ذات الموضوع. ففي جواز عموم المحمول لا يصدق الكلية في العكس.
- [61] والسالبة الكلية تنعكس نفسها إذا كانت ضرورية. مثلا إذا صدق "لا شيء من الإنسان بحجر" صدق "لا شيء من الحجر بإنسان".
- [62] والسالبة الجزئية لا عكس لها لزوما، وإلا لصدق العكس في كل موضع صدق الأصل فيه، وليس كذلك، لأنه يصدق "بعض الحيوان ليس بإنسان" ولا يصدق عكسه. أي "بعض الإنسان ليس بحيوان"⁵⁸
- [63] وإنما قلنا "لزوما" لجواز صدق عكسه⁵⁹ أحيانا بخصوص المادة نحو صدق "بعض الحجر ليس بإنسان، وبعض الإنسان ليس بحجر".

[التناقض]

- [64] ونقيض قضية، قضية أخرى تخالفها بالإيجاب والسلب بحيث يقتضي لذاته صدق احديهما⁶⁰ كذب الأخرى وكذب احديهما صدق الأخرى. ولا يتحقق ذلك إلا بعد إتفاقهما⁶¹ في وحدة النسبة الحكمية وإختلافهما في الكلية والجزئية أيضا⁶².
- [65] فنقيض الموجبة الكلية إنما هي السالبة⁶³ الجزئية. ونقيض السالبة الكلية⁶⁴ إنما هي الموجبة الجزئية. كقولنا: "كل إنسان حيوان"، "بعض الإنسان ليس بحيوان". "ولا شيء من الإنسان بحيوان"، "بعض الإنسان حيوان". وإنما شرط الإختلاف في الكم. لأن الكليتين قد تكذبان كقولنا: "كل إنسان كاتب"، [أ/317] "ولا شيء من الإنسان بكاتب". والجزئيتين قد تصدقان كقولنا: "بعض الإنسان كاتب وبعض الإنسان ليس بكاتب".

الباب الخامس في مقاصد التصديقات

- [66] اعلم أن الحجة ثلاثة أقسام:
- الأول القياس، وهو أن يستدل بحال الكلي على حال⁶⁵ الجزئي نحو:
"كل إنسان حيوان."
"وكل حيوان جسم."
"فكل إنسان جسم."
فقد إستدل بحال الحيوان الذي هو الكلي على حال جزئية الإضافي الذي هو الإنسان.
- الثاني الإستقراء، وهو أن يستدل بحال الجزئيات على حال الكلي نحو:
"كل من الإنسان [د/116] والطيور والبهائم⁶⁶ يتحرك فكه الأسفل عند المضغ."
"فكل حيوان كذلك."
فقد إستدل بحال الجزئيات التي هي الإنسان والطيور والبهائم⁶⁷ على حال الحيوان الذي هو كُليها.⁶⁸
- الثالث التمثيل، وهو أن يستدل بحال الجزئي على حال الجزئي الأخر، كقولك: "النبذ حرام" بناء على أن الخمر حرام وكل واحد منهما جزئي مسكر.⁶⁹
فالثاني والثالث يفيدان الظن، والأول اليقين. وهو العمدة في تحصيل المطالب التصديقية.
- [67] [القياس]
"فالقياس": قول⁷⁰ مؤلف من القضايا متى سلمت لزم عنها لذاتها قول آخر، نحو
"العالم متغير."
"وكل متغير حادث."
"فالعالم حادث."
- [69] وهو: (١) إما إقتراحي، إن لم يكن النتيجة ولا نقيضها مذكورا فيه بالفعل كما مر. (٢) وإما إستثنائي إن كانت⁷¹ النتيجة أو نقيضها مذكورا فيه بالفعل [أ/317] نحو:
"إن كان هذا إنسانا فهو حيوان."

57 الصدق: - في [ت].
58 "بعض الإنسان ليس بحيوان": - في [أ، ب، ت، ث].
59 "وإنما قلنا "لزوما" لجواز صدق عكسه": - في [ث].
60 احديها: في [ب].
61 اتفقاها: في [ب].
62 "أيضا": - في [أ].
63 سالبة: في [ث].
64 "فنقيض الموجبة الكلية إنما هي السالبة الجزئية": في [ت]؛ "ونقيض السالبة الكلية إنما هي الموجبة الجزئية": في [ث].
65 "حال": - في [ت].
66 بهائم: في [أ].
67 بهائم: في [أ].
68 "الذي هو كلي": في [ت، ث].
69 جزئي مشترك: في [د].
70 قول قول مرتين في [أ].
71 "كان": في [أ، ب].

"لكنه إنسان."

"فهو حيوان."

أو "لكنه ليس بإنسان."

"فليس بحيوان."⁷²

- [70] والإقتراني إن كان مركبا من الحملات الصرفة فحملي وإلا فغير حملي. والأول لكونه أظهر نذكره.
[71] فنقول: "المكرر بين مقدمتي القياس أو أكثر يسمى "حدا أوسط". وموضوع المطلوب يسمى "حدا أصغر". ومحموله "حدا أكبر".
[72] والمقدمة التي فيها الأصغر تسمى "صغرى". والتي فيها الأكبر "كبرى" وهيئة التأليف منهما تسمى "شكلا".
[الأشكال الأربعة]

وهو أربعة:

[73] لأن الحد الأوسط:

[74] (1) إن كان محمولا في الصغرى وموضوعا في الكبرى فهو "الشكل الأول".

(2) وإن كان بالعكس فهو "الرابع".

(3) وإن كان موضوعا فيهما فهو "الثالث".

(4) وإن كان بالعكس فهو "الثاني".

[الشكل الأول]

[75] فالشكل الأول شرط إنتاجه أن تكون صغراه موجبة وكبراه كلية. فضروره المنتجة أربعة:

- الأول أن يكون مقدماته موجبتين كليتين، فالنتيجة موجبة كلية. نحو:

"كل جسم مؤلف"

"وكل مؤلف محدث"

"فكل جسم محدث"

- الثاني أن يكون مقدماته كليتين والكبرى سالبة، فالنتيجة سالبة كلية.⁷³ نحو:

"كل جسم مؤلف"

"ولا شيء من المؤلف [د/116] بقديم"

"فكل جسم ليس بقديم"

- الثالث أن يكون مقدماته موجبتين والصغرى جزئية، فالنتيجة موجبة جزئية. نحو:

"بعض الجسم مؤلف"

"وكل مؤلف حادث"

"فبعض الجسم حادث"

- الرابع [أ/318] أن يكون صغراه موجبة جزئية وكبراه سالبة كلية. فالنتيجة سالبة جزئية. نحو:

"بعض الجسم مؤلف"

"ولا شيء من المؤلف بقديم"

"فبعد الجسم ليس بقديم".

[والشكل الثاني]

[76] والشكل الثاني شرطه إختلاف مقدمتيه بالإيجاب والسلب، وكلية الكبرى. فضروره المنتجة أيضا أربعة:

- الأول أن يكون صغراه موجبة وكلية، وكبراه سالبة كلية. فالنتيجة سالبة كلية. نحو:

"كل ج ب"

"ولا شيء من أ ب"

"فلا شيء من ج أ"

- الثاني أن يكون بالعكس. فالنتيجة سالبة كلية أيضا. نحو:

لا شيء من ج ب"

"وكل أ ب"

فلا شيء من ج أ"

- الثالث أن يكون صغراه موجبة جزئية، وكبراه سالبة كلية، فالنتيجة سالبة جزئية. نحو:

"بعض ج ب"

"ولا شيء من أ ب"

"فليس بعض ج أ"

- الرابع أن يكون صغراه سالبة جزئية، وكبراه موجبة كلية فالنتيجة سالبة جزئية. نحو:

"ليس بعض ج ب"

"وكل أ ب"

"فليس بعض ج أ"

⁷² "فهو ليس بحيوان": في [ت].

⁷³ كلية: - في [ث].

[والشكل الثالث]

[77] والشكل الثالث شرطه إيجاب الصغرى وكلية إحدى مقدمتيه. فرضوبه ستة، ثلاثة منتجة للموجبة الجزئية وثلاثة للسالبة الجزئية.

- (1) أما الثلاثة الأولى:
- فمن موجبتين كليتين. نحو:
"كل ب ج"
"وكل ب أ"
 - ومن موجبة كلية صغرى وموجبة جزئية كبرى نحو:
"كل ب ج"
"وبعض ب أ"
 - ومن موجبة جزئية⁷⁴ صغرى [أ/318^ب] وموجبة كلية⁷⁵ كبرى. نحو:
"بعض ب ج"
"وكل ب أ" فنتيجة هذه الثلاثة "بعض ج أ"
- (2) أما الثلاثة الثانية:
- فمن موجبة كلية صغرى مع سالبة كلية⁷⁶ كبرى. نحو:
"كل ب ج"
"ولا شيء من ب أ"
 - أو⁷⁷ موجبة كلية صغرى مع سالبة جزئية كبرى. نحو:
"كل ب ج"
"وليس بعض ب أ"
 - وموجبة جزئية صغرى مع سالبة كلية كبرى. نحو:
"بعض ب ج"⁷⁸
"ولا شيء من ب أ" [د/117^ب] فنتيجة هذه الثلاثة "ليس بعض ج أ"

[الشكل الرابع]

[78] الشكل الرابع شرطه إيجاب مقدمتيه مع كلية الصغرى أو إختلاف مقدمتيه بالإيجاب والسلب مع كلية أحدهما، فرضوبه أربعة.

- الأول أن يكون مقدمتا موجبتين كليتين، فالنتيجة موجبة جزئية. نحو:
"كل ب ج"
"وكل أ ب"
"فبعض ج أ".
- الثاني أن يكون صغراه موجبة كلية وكبراه موجبة جزئية، فالنتيجة موجبة جزئية أيضا. نحو:
"كل ب ج"
"وبعض أ ب"
"فبعض ج أ"⁷⁹
- الثالث أن يكون صغراه سالبة كلية وكبراه موجبة كلية، فالنتيجة سالبة جزئية. نحو:
"لا شيء من ب ج"
"وكل أ ب"
"فبعض ج ليس أ"
- الرابع أن يكون صغراه موجبة كلية وكبراه سالبة كلية، فالنتيجة سالبة جزئية أيضا. نحو:
"كل ب ج"
"ولا شيء من أ ب"
"فليس بعض ب أ"

[79] فهذه هي الأشكال الأربعة المذكورة في المنطق. فالشكل الأول [أ/319^ب] هو الذي جعل معيارا للعلوم⁸⁰ والأشكال الباقية ترد إليه عند الإحتياج. وطريق ردّ الثاني بعكس كبراه. والثالث بعكس صغراه. والرابع بعكسهما معا.

[80] ومن له عقل سليم وطبع مستقيم لا يحتاج إلى ردّ الثاني. والرابع بعيد عن الطبع جدا. وإنما ذكر تشخيذا للأذهان.

[القياس الإثنائاني]

[81] وأما القياس الإثنائاني فعلى قسمين: إتصالي وإنفصالي.

⁷⁴ كلية: # جزئية في [ب]؛ "أو من موجبة صغرى وموجبة كلية كبرى": في [ت].

⁷⁵ جزئية: # كلية في [ب]؛ "موجبة كلية صغرى وموجبة جزئية كبرى": في [أ، د].

⁷⁶ جزئية: في [أ]؛ جزئية: # كلية في [ب].

⁷⁷ و: في [ب، د].

⁷⁸ "بعض ج ب": في [أ، ب].

⁷⁹ فبعض ج أ: # في [ب].

⁸⁰ معيار العلوم: في [ب، ت، ث].

- [82] أما الإتصالي، (1) فمركب من متصلة لزومية مع وضع المقدم وإثباته، فالنتيجة⁸¹ وضع التالي. كقولك:
 "إن كان هذا الجسم إنسانا فهو حيوان."
 "لكنه إنسان."
 "فهو حيوان."
 (2) أو مركب منها مع رفع التالي ونفيه، فالنتيجة رفع المقدم. كقولك في المثال المذكور:
 "لكنه ليس بحيوان."
 "فليس بإنسان."
- [83] وأما الإنفصالي، (1) فمركب من حقيقية مع وضع أحد الجزئين، فالنتيجة رفع الجزء الآخر. أو مع رفع⁸² أحد الجزئين، فالنتيجة وضع الجزء الآخر. كقولك:
 "العدد إما زوج أو فرد."
 "لكنه فرد."
 "فليس بزوج."
 "أو" "لكنه زوج."
 "فليس بفرد."
 "لكنه ليس بفرد."
 "فزوج." [د/117/ب]
 "لكنه ليس بزوج."
 "ففرد."
 (2) أو مركب من المنفصلة مانعة الجمع مع وضع أحد الجزئين، فالنتيجة رفع الجزء الآخر. كقولك:
 "هذا الجسم إما شجر أو حجر."
 "لكنه⁸⁴ شجر."
 "فليس بحجر."
 "أو" "لكنه حجر."
 "فليس بشجر."
 (3) أو مركب من مانعة الخلو مع رفع أحد الجزئين، فالنتيجة وضع الجزء الآخر. كقولك:
 "هذا الجسم إما لا شجر أو لا حجر." [أ/319/ب]
 "لكنه ليس لا حجر."
 "فلا شجر."⁸⁵
 "أو" "لكنه ليس لا شجر."
 "فلا حجر."
- [الصناعة الخمس]
- [84] وأقسام القياس التي تسمى "الصناعة الخمس" هي:
- [البرهان]
- [85] البرهان وهو قياس مؤلف من مقدمات يقينية. نحو:
 "العالم متغير."
 "وكل متغير حادث."
 "فالعالم حادث."⁸⁶
- [86] والجدل،⁸⁷ وهو قياس مؤلف من مقدمات مشهورة أو مسلمة. نحو:
 "العدل مأمور به."
 "وكل مأمور به حسن."⁸⁸
 "فالعدل حسن."
- [87] والخطابة، وهي قياس مؤلف⁸⁹ من مقدمات مقبولة أو مظنونة من شخص معتقد فيه. نحو:
 "هذا الحائط ينهدم لأنه ينتشر منه التراب."
 "وكل حائط ينتشر منه التراب ينهدم."⁹⁰

81 "فنتيجته": في [أ، ب].

82 رفع: - في [د].

83 "لكنه ليس بفرد" "فزوج": - في [ب، ث].

84 لكن: في [أ].

85 "لكنه ليس لا حجر فلا شجر": - في [د].

86 "فالعالم حادث": - في [ب، ت، ث].

87 الجدل: في [ب].

88 "وكل مأمور به": - في [ب، ث].

89 مؤلف: - في [د].

90 "وكل حائط ينتشر منه التراب": - في [د].

- "فهذا الحائط ينهدم."
 [88] والشعر، وهو قياس مؤلف من مقدمات مخيلة تنبسط منها النفس. نحو: "الخمر ياقوت سيالة." يعني إذا قيل هكذا إنبسط النفس ورغبت في شربها.
 [89] أو تنقبض نحو: "العسل مرة هوعة." يعني إذا قيل هكذا إنقبض النفس وتنفرت عنه.
 [90] والمغالطة، وهي قياس مؤلف من مقدمات كاذبة شبيهة بالحق، وتسمى "سفسطة" نحو:
 "الجوهر موجود في الذهن."
 "وكل موجود في الذهن قائم بالذهن."⁹¹
 "وكل قائم به عرض."
 "فالجوهر عرض."
 [91] أو شبيهة بالمقدمات المشهورة وتسمى "مشاغبة" كقولك لصورة الفرس المنقوشة⁹² على الجدار:
 "هذه فرس."
 "وكل فرس صهال."
 "فهذا صهال."⁹³

[اليقينيات]

- [92] واليقينيات التي تألف منها البرهان ستة:
 [93] أحدها⁹⁴ "أوليات". كقولنا: "الواحد نصف الإثنين." "والكل أعظم من الجزء." فإن الحكمين لا يتوقفان [320/أ] إلا على تصور الطرفين.
 [94] ثانيها "مشاهدات". كقولنا: "الشمس طالعة" في المدرك بالبصر. "والنار محرقة" في المحسوس باللمس.
 [95] وثالثها "مجربات". كقولنا: "السقمونيا يسهل الصفراء." إذ لو لم يسهلها لما وقع [د/118] الإسهال عقيب شربها. فيتوقف اليقين على تكرار المشاهدة.
 [96] ورابعها "حدسيات". كقولنا: "نور القمر مستفاد من الشمس بواسطة مشاهدة تشكيلاته المختلفة قريبا وبعدا منها."
 [97] وخامسها "متواترات". كقولنا: "محمد عليه السلام إدعى النبوة، وأظهر المعجزة على يده." فيحصل اليقين بواسطة كثرة شهادات قوم يحيل العقل تواطؤهم على الكذب.
 [98] وسادسها قضايا قياساتها معها. كقولنا: "الأربعة زوج" بسبب وسط حاضر في الذهن، وهو الإنقسام بمتساويين. فإن الذهن يرتب في الحال أن الأربعة منقسمة بمتساويين، وكل ما كان كذلك فهو زوج. فالأربعة زوج.
 [99] والعمدة من أقسام القياس هو البرهان لا غير. لأن تحصيل العقائد⁹⁵ الحققة وتزليل⁹⁶ العقد الباطلة ليس إلا به.
 [100] والحمد لله ذي الأنعام على الجمع والإتمام. والواقع في ذي الحجة الشريفة سنة ثمان ثمانين تسعمائة من هجرة النبي عليه الصلوة والسلام وعلى آله العظام وأصحابه الكرام.⁹⁷

Bismillahirrahmanirrahim

- [1] Hamd bize hidâyeti ve başarıyı öğreten ve bize tasavvur ve tasdiklerin maksadını anlatan Allah'adır. Salat, şeriatın yollarını tahkik ile açıklayan Muhammed'e ve tetkik ederek, inceleyerek şeriatı yol edinen onun ailesine ve ashabına olsun.
 [2] Bundan sonrasına gelince; ben zamanımızın mantık öğrencilerinin bütün çabalarını sarf ettiklerini, fakat metinlerdeki açıklık/netliğin az olmasından ve sanatlardaki yorumları kavramanın, zabt etmenin çok zor olmasından dolayı istenileni bulamadıklarını gördüğümde, mütekaddimin ve müteahhirin kitaplarından talep edenlere kolaylaştırmak ve isteyenlere çoğaltmak için bilgimin azlığından dolayı zorunlu olarak ve gücümün olmamasını itiraf ederek bir muhtasar oluşturdum. Affedicî'den affi umarak onu Kâfi olarak isimlendirdim. Allah yardım edendir, güven O'nadır.

[Mukaddime]

- [3] Şunu bil ki her çok olan ilmin onu zabt altında tutan bir yönü vardır. Bu yön itibari ile onun meseleleri/problemleri tek ilim sayılır. Öğrencinin o ilme başlamadan önce bu yönü

91 "وكل موجود في الذهن": - في [ب، ت، ث]؛ "في الذهن قائم": # في [د].

92 المنقوشة: - في [أ، ب، ت، ث].

93 فهذا صهال: - في [ت].

94 أحدها: - في [ت].

95 القياس: في [ج].

96 إزالة: في [ج].

97 والحمد لله ذي... وأصحابه الكرام: - في [ج]، "وعلى آله الكرام وأصحابه العظام": في [ت]، "الحمد لله على والإتمام والصلوة على محمد سيد الانام وآله العظام وأصحابه الكرام": في [د].

bilmesi ve onun farkında olması gerekir; ta ki kusur ve uyumsuzluklardan emin olsun mutluluk ve canlılık olarak ziyadeleşsin.

[4] *Mantık*: “Kurallarına riâyet edildiğinde düşünmede zihni hataya düşmekten koruyan bir “alet-i kanûniye”dir.” *Düşünme* ise bilinmeyene ulaştırması için akılda suretleri ortaya çıkan işleri düzenlemektir; o da ya tasavvurî meçhulleri ya da tasdikî meçhulleri elde etmek için kullanılır.

[5] Mantık iki kısımdır: tasavvurlar ve tasdikler. Bunların her birinin de “ilkeler” (mebâdî) ve “amaçları” (makâsîd) vardır. Tasavvurların “ilkeleri” beş tümel, onun “amaçları” ise “açıklayıcı sözler” (tarifler)dir. Tasdiklerin “ilkeleri” önermeler ve onların hükümleri, “amaçları” ise Kıyas ve onun kısımlarıdır. Bu kısımlar bu şekilde dört tanedir. Ben bunlara ‘Lafızlar’ konusunu ilave ederek beş bölüm (bab) yaptım.

Birinci Bölüm

Vaz’î Delâlet Bakımından Lafızlar Konusu

[Delâlet]

[6] “*Delâlet*”; bir şeyin onu bilmekle başka bir şeyi bilmeyi gerektirecek bir durumda olmasıdır. Bu birinci şey (delâlet eden) *dâl* ve *delil* olarak, ikincisi ise (delâlet edilen) *medlul* olarak isimlendirilir.

[7] Burada *Vaz’* ile kastedilen bir şeyin bir şeye tahsis edilmesidir; ne zaman bu birinci şeyin ismi söylene ya da o his edilse bundan o ikinci şey anlaşılır.

[8] Delâlet üç kısma ayrılır: *Vaz’î*, *aklî* ve *tabiî*. Bunlardan her biri de:

(1) Ya lafzî olur: Zeyd’in isimlendirilen kimseye delâleti, duvarın arkasından işitilen lafzın/sesin onu telaffuz edenin varlığına delâlet etmesi, ‘ah’ lafzının göğüsteki acıya delâlet etmesi gibi.

(2) Ya da lafzî olmaz: Sözleşmelerin, işaretlerin ya da anıtların kendisinden istifade edilen/kendisi için kullanılan manalara delâlet etmesi gibi ve ürünün onu yapana, (yüz) kızarıklığının utangaçlığa delâlet etmesi gibi. Bunlardan sanatta (ilimlerde) kendisine itibar edilen lafzî vaz’î delâlettir.

[9] Lafzın kendisi için vaz’ edildiği, konulduğu anlamın tamamına delâlet etmesi “*mutabakat*” olarak, eğer bir cüz’ü varsa kendisi için vaz’ edildiğinin bir cüz’üne delâlet etmesi “*tazammun*” olarak ve zihinde onun lâzımı olan, kendisi için vaz’ edilen anlamın haricine delâlet etmesi “*iltizam*” olarak isimlendirilir.

[10] Fakat bunlardan her birinin vaz’ aracılığı ile olmasından dolayı -örneğin “insanın” “düşünen canlının” tamamına delâleti, ya da bunlardan (düşünen/canlı) birine delâleti, ya da ilim elde edebilene ve yazma sanatına delâleti gibi- tazammun ve iltizam mutabakatı gerektirir. Mutabakat isimlendirilenin basit olmasının caizliğinden dolayı tazammun’u gerektirmez. Mutabakat, onun anlaşılmasından kendisinin anlaşılması gerekli kılan açık bir lâzımının olmamasının caizliğinden dolayı iltizamı da gerektirmez. Lafzın mutabakat anlamında kullanılması hakikattir, lafzın manasının bir cüz’ü veya o mananın harici anlamında kullanılması mecazdır.

[Lafız]

[11] Sonra lafız ya “*müfret*” ya da “*mürekkap*” olur:

[12] “*Mürekkap lafız*”; lafzının bir parçası kendisinden delâleti kastedilen mananın bir parçasına delâlet eden lafızdır. “Taş atan” gibi.

[13] “*Müfret lafız*” ise bu şekilde olmayandır. Onun dört (kısım) vardır. (1) Bir cüz’ü olmayan lafız. Soru edatı olan hemze (ı) gibi. (2) Bir cüz’ü olan fakat bu cüz’ü bir şeye delâlet etmeyen lafız. Zeyd gibi. (3) Manaya delâlet eden bir cüz’ü olan fakat bu mana kendisiyle kastedilen mananın bir cüz’ü değildir. Özel isim (âlem) olarak kullanılan Abdullah lafzı gibi. (4) Kendisiyle kastedilen mananın bir cüz’üne delâlet eden bir cüz’ü olan lafız; fakat onun delâleti kastedilen değildir. Bir insana isim verildiğinde ‘düşünen canlı’ gibi.

[14] Sonra müfret lafız: (1) Ya bir “*edat*” olur: O kendisiyle haber vermeye uygun olmayandır. Örneğin harfler gibi. (2) Ya da “*Kelime*”dir (fiil): Kelime kendisiyle tek başına haber vermeye uygun olan ve kendi şekliyle (heyetiyle) üç zamandan belirli bir mana ve zamana delâlet edendir.

(3) Ya da 'isim'dir: İsim, kendisiyle tek başına haber vermeye uygun olan ve kendi şekliyle üç zamandan belirli bir zamana delâlet etmeyendir.

[15] (1) Eğer ismin manası tek olursa ve bu mana belirgin olursa "özel isim" (âlem) olarak isimlendirilir. (2) Eğer bu mana müşahhas olmazsa ve onun zihindeki ve hariçteki fertleri eşit olursa "eşit anlamlı" (mutevâtî) olarak isimlendirilir. (3) Bu mananın kar'a ve fildişi'ne nispetle beyaz gibi, bazı fertlerde diğerlerinden daha şiddetli olarak ortaya çıkmasıyla ya da Vacib'e (Allah) ve mümkününe nispetle varlık gibi bir kısmında daha önce ya da bir kısmında diğerinden daha layık olarak ortaya çıkmasıyla eşit olmazsa "dereceli" (müşekkek) olarak isimlendirilir. (4) Eğer ismin manası iki ya da daha fazla olursa ve isim bu manalar için eşit olarak vaz' edilmişse "eş sesli" (müşterek) olarak isimlendirilir, göz gibi. (5) Eğer böyle olmazsa aksine ismin manası bunlardan biri için vaz' edilmişse ve sonra (bu mana) ikincisine nakledilirse ve onun ilk konusu terk edilirse eğer nakleden genel örf ise 'dabbe' gibi "örfi olarak nakledilen lafızlar" olarak isimlendirilir. Eğer nakleden şeriat ise namaz (salât), oruç (savm) gibi "şer'i olarak nakledilen lafızlar" olarak isimlendirilir. Eğer nakleden özel örf ise -nahivcilerin terminolojisinde fiil gibi- "istilâhî olarak nakledilen lafızlar" olarak isimlendirilir.

[16] Eğer onun ilk mevzusu terkedilmez ise kendisinden nakledilene nispetle "hakikat" ve kendisine nakledilene nispetle "mecaz" olarak isimlendirilir. Yırtıcı canlıya ve cesur adama nispetle aslan gibi.

[17] Eğer ismin manasında başka bir lafız ona muvafık olursa "eş anlamlı" (müteradif) olarak isimlendirilir. İnsan ve beşer gibi.

[18] Eğer böyle olmazsa "ayrı anlamlı" (mütebayin) isimler olarak isimlendirilirler. İnsan ve at gibi.

[19] Mürekkep: (1) Ya tam olur ve o (duyulduğunda) üzerinde sukût etmenin doğru olduğu şeydir. (a) Eğer tam mürekkebin doğruluk ve yanlışlığı mümkünse (ihtimal dahilinde) "önerme" ve "haber" olarak isimlendirilir. (b) Eğer doğruluk ve yanlışlığı ihtimal dahilinde değilse "inşa" olarak isimlendirilir. Bu (inşa) eğer öncelikli olarak yani vaz'î olarak bir fiilin yapılmasına delâlet ederse bu yukarıdan aşağıya doğru "emir" ve "nehiy"dir. Eşitlikle beraber "dileme" (iltimas) tır. Boyun eğme ile beraber 'dua' ve 'istek'tir. Buna (fiilin yapılmasına) delâlet etmezse bu "tenbihtir" ve bu "temenni", "beklenti", "yemin", "nida" ve "istifhamı" kapsar. (2) Ya da (mürekkep) tam olmaz ve bu da: (a) Ya takyîdi (kayıtlanmış) olur ve o, ikinci kısmı birinci kısım ile kayıtlı olandır. Bu kayıt ya izafetle olur; 'Zeyd'in oğlu' gibi. Ya da bir vasıfla olur; 'düşünen canlı' gibi. (b) Ya da takyîdi olmaz; on beş, evde ve dövmüş gibi.

İkinci Bölüm

Tasavvurların İlkeleri

[20] Bunlar müfret mana ve mefhumlardır. Şunu bil ki; duyulurlardan (mahsûsat) ve akledilirlerden (makûlât) bütün eşyanın suretlerinin nakşolduğu insanın idrak eden kuvveti "zihin" olarak isimlendirilir. Bu nakşolan da "bilgi" olarak isimlendirilir.

[21] Bilgi (1) Ya bir "hükümdür" ve bu bir şeyin başka bir şeye olumlu ya da olumsuz olarak isnat edilmesidir. (2) Ya da böyle olmaz. İşte birincisi "tasdik"dir ikincisi "tasavvur"dur. Bilgi bir şeyden mücerret zatta hasıl olan surettir."

[Beş Tümel]

[22] Kendisini tasavvur etmenin birçokları arasında ortaklığın bulunmasını engelleyen müfret her mefhum ve mana "hakîki cüz'î" (tikel) olarak isimlendirilir. Zeyd gibi. Eğer kendisini tasavvur etmek bunda ortaklığı engellemiyorsa "tümel" olarak isimlendirilir. İnsan gibi.

[23] Bunların her birine göreli tikel (izâfi cüz'î) denebilir. İnsana nispetle Zeyd gibi; canlıya nispetle insan gibi. İnsan tümel de olsa; fakat kendisinin üzerindeki nispet edilirse göreli tikel olur. Her hakîki tikel görelidir fakat her göreli olan (tikel) hakîki (tikel) değildir.

[24] Tümel, zâti olarak isimlendirilebilir. Bu isimlendirme ıstılâhîdir dilsel değildir. Zâti tümel cüz'îlerinin mahiyetinin dışında olmayan tümeldir. İsterse bu cüz'îlerinin mahiyetinin tamamı olsun ya da onların bir cüz'ü olsun fark etmez.

[25] Eğer tümel fertlerinin hakikatine nispet edilirse: (1) Ya hakikatinin tamamı olur, (2) ya onun bir cüz'ü olur, (3) ya da onun dışında olur.

[26] Eğer birinci durum olursa (hakikatinin tamamı) "*hakiki tür*" olarak isimlendirilir ve o; o nedir? sorusunun cevabında hakikatleri aynı olan birçok şeye söylenen tümeldir, insan gibi. İnsan Zeyd, Amr, Bekir ve bunların dışındaki fertlerin mahiyetinin tamamıdır. Bunlardan birine veya hepsine Zeyd nedir? ya da Zeyd, Amr ve Bekir nedir? diye sorulduğunda fertlerinin hakikatlerinin aynı olmasından dolayı cevap "insan"dır şeklinde olur.

[27] O nedir? sorusunun cevabında kendisine ve kendisinin dışındaki cinslere söylenmesi itibari ile buna göreli tür de denir.

[28] Göreli tür daha önce geçtiği gibi hakiki olabilir. Böyle olmayabilir de canlı gibi. Canlı büyüyen cisme (cismi nâmîye) nispetle göreli türdür ve göreli tür de mutlak cismin türüdür. O da cevherin türüdür. Her hakîki tür göreli türdür fakat bunun aksi (her göreli tür hakiki türdür) doğru değildir.

[29] Eğer ikinci durum olursa (tümel fertlerinin hakikatinin bir cüz'ü olursa) bu cinse ve fasıla (ayrım) münhasırdır. *Cins*, "o nedir? sorusunun cevabında, hakikatleri farklı olan birçok şeye söylenen tümeldir" canlı gibi. Eğer insana, ata, ve ineğe "onlar nedir?" diye sorulursa bunun cevabı "canlı" olur. Çünkü bu cevap, onların mahiyetleri arasındaki ortaklığın tamamıdır. Bunlar birçok zâtelerde ortak olsalar da örneğin cevher olma, boyutları olma, büyüme, duyumlama, iradeyle hareket etme gibi ancak "canlı" bunların hepsinin bütününden ibarettir. Yukarıda geçen 'ortaklığın tamamından' ibaresi ile bundan başka bir şey kastedilmemiştir.

[30] Sadece bir hakikatin bazıları bazısının üzerinde olan birçok cinsleri olabilir, canlı gibi. Canlı, insanın cinsidir, onun üzerinde cismi nâmî (büyüyen cisim) vardır, onun üzerinde mutlak cisim vardır ve onun üzerinde de cevher vardır.

(1) Bütün ortaklıkların cevabı olan cins "*yakın*" olarak isimlendirilir, canlı gibi. Canlı, insanın ve canlılıkta ona ortak olan her şeyin (onlar nedir? sorusunun) cevabıdır.

(2) Bütün ortaklıkların cevabı olmayan ise "*uzak*" olarak isimlendirilir. Eğer onda ortaklıklar hakkında iki cevap varsa bir mertebede uzak olur, büyüyen cisim gibi. O; insan, bitkiler ve diğer canlılar arasında ortaktır. Eğer onda üç cevap olursa iki mertebede uzak olur, mutlak cisim gibi. Buna göre her cevap arttığında uzaklıkta bir mertebe artar ve cins her uzaklaştığında cevap ilk zâtelerle olur.

(3) Cinslerin en uzağı "*yüksek cins*" ve "*cinslerin cinsi*" olarak isimlendirilir. Yukarıdaki zikredilen örnekte cevher gibi.

(4) Cinslerin en yakını "*aşağı cins*" olarak isimlendirilir, canlı gibi.

(5) Bunların arasında olan ise "*orta cins*" olarak isimlendirilir. Büyüyen cisim ve mutlak cisim gibi.

[31] *Ayrım* ise; cevheri bakımından o nedir? sorusunun cevabında zatı bakımından hakikatleri aynı olan birçok şey hakkında söylenen tümeldir.

(1) İsterse bu bir hakikate özgü olsun, insana nispetle düşünen gibi. Düşünme insan mahiyetini onun dışındakilerden zâti bir ayrımla ayırır.

(2) Ya da bir hakikate özgü olmasın. İnsana nispetle 'duyumlayan' gibi. Duyumlamak insan mahiyetini bazı mahiyetlerden ayırır. Bu da aynı şekilde fasıldır. Bunlardan birincisi "*yakın (fasıl)*" ikincisi "*uzak (fasıl)*" olarak isimlendirilir.

[32] Eğer üçüncüsü olursa "*arâzî tümel*" olarak isimlendirilir. Bu da:

(1) Ya bir hakikate özgü olur ve "*hassa*" olarak isimlendirilir. *Hassa*: "Arâzî bakımından o hangi şeydir? sorusunun cevabında hakikatleri aynı olan birçok şey hakkında söylenen tümeldir." İnsana nispetle 'gülen' gibi. Gülmek (insanın) mahiyetini diğerlerinden arâzî olarak ayırır.

(2) Ya da bir hakikate özgü olmaz ve "*arâz-ı âmm*" (*ilinek*) olarak isimlendirilir. *Ârâz-ı âmm*; "bir hakikatten daha fazlasının altında bulunana arâzî olarak söylenen tümeldir." Yürüyen gibi. Yürümek canlı türleri arasında ortaktır.

[33] *Hassa* ve *arâz-ı âmm*'in arâzî ya lâzım arâz olur ve lâzım arâz mahiyetten ayrılması mümkün olmayandır. Ya da *ayrılabilen arâz* (arâz-ı mufârik) olur ve o mahiyetten ayrılması mümkün olan arâzdır.

[34] Hassa için lâzım olan ârâz bi'l-kuvve gülen gibidir. Ayrılabilen ârâz ise bi'l-fiil gülen gibidir. Arâz-ı âmm için lâzım olan ârâz bil kuvve nefes alan gibidir. Ayrılabilen ârâz ise bil fiil nefes alan gibidir.

[35] Tümeller beş tanedir: tür, cins, fasıl, hassa ve ilinek.

Üçüncü Bölüm Tasavvurların Maksadı Hakkında [Açıklayıcı Söz]

[36] Açıklayıcı sözler -buna muarrif (tarif eden) de denir- dört kısma ayrılır:

[37] Birincisi; *tam özsel tanım* (hadd-ı tam)'dır. Tam tanım yakın cins ve yakın ayırmadan meydana gelendir. İnsanı "düşünen canlı" olarak tarif etmek bu türdendir.

[38] İkincisi; *eksik özsel tanım* (hadd-ı nakıs)'tır. Eksik tanım, uzak cins ve yakın ayırmadan meydana gelendir. İnsanı 'düşünen cisim' ve 'düşünen cevher' olarak tarif etmek bu türdendir.

[39] Üçüncüsü; *tam ilintisel tanım* (resm-i tam)'dır. Tam ilintisel tanım yakın cins ve hassadan meydana gelendir. İnsanın tarifinde 'gülen canlı'yı kullanmak bu türdendir.

[40] Dördüncüsü; *eksik ilintisel tanım* (resm-i nakıs)'tır. Eksik ilintisel tanım uzak cins ve hassadan meydana gelendir. İnsanın tarifinde "gülen cisim" ya da "gülen cevher" kullanmak gibi. Bunun ilinek ve hassadan oluşması da caizdir. Örneğin insanı "gülen varlık" ile tarif etmek gibi.

[41] Tariflerde garip, müşterek (eş sesli) ve mecaz lafızları kullanmaktan kaçınmak gerekir. Ancak eğer açık bir karine bulunursa o zaman bunlar hakikatlerin hükmünde olurlar.

[42] Şunu bil ki inşaî olan tam müfret ve mürekkep lafızların ve tam olmayan takyîdi (kayıtlanmış) olan ve takyîdi olmayan lafızların manalarını idrak etmek tasavvurlardandır. Haber ve önermenin manasını idrak etmek ise tasdiklerdendir. Bu anlattıklarımız düşünen kimselere yeterli olacaktır. Sözün nihayeti yoktur.

Dördüncü Bölüm Tasdiklerin İlkeleri Hakkında [Önerme]

[43] *Önerme*, "Söyleyene söylediği şeyde bu doğrudur ya da bu yanlıştır demenin doğru olduğu sözdür". Önerme dört şeyden oluşur. (1) Mahkûm-u aleyh (kendisi hakkında hükümde bulunulan /mevzu) (2) Mahkûm-u bih (kendisiyle yargıda bulunulan/yüklem) (3) Hükmi nispet (4) Olumlu veya olumsuz hüküm. Hükmi nispet ile hüküm arasındaki fark şek'te (şüphe) ortaya çıkar. Hükmi nispet şüphede ortaya çıkar ancak onda hüküm ortaya çıkmaz.

[44] Önerme üç çeşittir: (1) Yüklemler (2) Bitişik şartlı önermeler (3) Ayrık şartlı önermeler.

[45] Çünkü mahkûm aleyh ve mahkûm-u bih: (1) Eğer müfret olursa ya da bunların hükmünde bulunursa bu ister "Zeyd ayktadır" gibi olumlu olsun ya da "Zeyd ayakta değildir" gibi olumsuz olsun yüklemler önerme olur. (2) Eğer mahkûm-u aleyh ve mahkûm-u bih müfret olmazlarsa veya müfret hükmünde olmazlarsa bu şartlı önerme olur.

[46] (1) Eğer şartlı önermede hüküm ittisal ile (bitişiklikle) kurulmuşsa; ister "Eğer güneş doğmuşsa gündüz mevcuttur" sözümüz gibi olumlu olsun ya da "Eğer güneş doğmuşsa gece mevcut değildir" sözümüz gibi olumsuz olsun bu bitişik şartlıdır.

(2) Eğer şartlı önermede hüküm ayrıklık ile kurulmuşsa; bu ister "Bu sayı ya çifttir ya da tekdir" sözümüz gibi olumlu olsun ya da "Bu sayı ya çifttir ya da birlerden mürekkep değildir" sözümüz gibi olumsuz olsun bu ayrık şartlı önermedir.

[47] Yüklemler önermede mahkûm-u aleyh "*mevzu*" (*konu*) olarak isimlendirilir. Mahkûm-u bih "*mahmul*" (*yüklem*) olarak isimlendirilir. Hükümdeki nispete delâlet eden ise "*rabita*" olarak isimlendirilir. Şartlı önermede ise mahkûm-u aleyh "*mukaddem*" olarak mahkûm-u bih "*tali*" olarak isimlendirilir.

[Önermede Nicelik]

[48] Yüklemlerle önermelerde eğer konu (1) hakiki cüz'î ise “şahsiye” (tekil) ve mahsûsa olarak isimlendirilir. Örneğin: ‘Zeyd kâtiptir’ ve ‘Zeyd kâtip değildir’ gibi.

[49] Eğer konu (2) tümel ise:

[50] (a) Eğer fertlerinin niceliği açıklanmış ise “niceliği belirli önerme” (mahsura ve musavvere) olarak isimlendirilir. Bunlar da dört çeşittir: (1) Tümel olumlu (2) Tümel olumsuz (3) Tikel olumlu (4) Tikel olumsuz.

[51] (b) Eğer fertlerinin niceliği açıklanmamış ise niceliği belirsiz önerme (mühmele) olarak isimlendirilir. Örneğin: ‘İnsan kâtiptir’ ve ‘İnsan kâtip değildir’ gibi.

[52] Tümel olumlunun nicelik bildiren lafzı (sûr) “her”, tikel olumlunun “bazı” ve “bir kısım” şeklindedir. Tümel olumsuzun nicelik bildiren lafzı “bütün ... değildir” ve “hiçbir”, tikel olumsuzun da “bazı ... değildir” şeklindedir.

[53] Tekil (şahsiye) önermeye ilimlerde itibar edilmez; aksine kendisine itibar edilen önermeler mahsurat-ı erba'a'dır. Mühmele önermeler de tikel gibidir.

[54] Eğer önermede olumsuzluk harfi yüklem bir parçası ise “ma'dûle” önerme olarak isimlendirilir. “Zeyd kâtip olmayandır” gibi. Eğer böyle olmazsa “muhasala” olarak isimlendirilir. “Zeyd kâtip değildir” gibi.

[Cihet]

[55] Yüklemin konuya nispeti ister olumlu olsun ister olumsuz olsun:

(1) Eğer ondan ayrılması imkânsız ise önerme zorunlu (zaruriye) olarak isimlendirilir. “Her insan zorunlu olarak canlıdır.” “Hiçbir insan zorunlu olarak taş değildir gibi.”

(2) Olumlu ve olumsuz taraflardan zorunluluğun olumsuzlanması mümkündür. Bu durumda önerme “mümküne-i hasse” olarak isimlendirilir. “Her insan imkân-ı has ile kâtiptir.” “Hiçbir insan imkân-ı has ile kâtip değildir.” Bunların olumlusu ve olumsuzu arasında mana bakımından bir fark yoktur. Yani insan için yazmanın sübutu veya onun insandan olumsuzlanması zorunlu değildir.

(3) Ya da hükme muhalif taraftan (zorunluluğun olumsuzlanması) mümkündür. Bu durumda önerme “mümküne-i amme” olarak isimlendirilir. “Her insan imkân-ı âmm ile kâtiptir.” Yani ondan yazmanın olumsuzlanması zorunlu değildir. “Hiçbir insan imkân-ı âmm ile kâtip değildir.” Yani yazmanın insan için sübutu zorunlu değildir.

(4) Zorunluluğu itibara alınmaksızın devam ile olması mümkündür. Bu durumda önerme “dâime-i mutlaka” olarak isimlendirilir.

(5) Yüklemin konu hakkında bil fiil olması mümkündür. Yani zorunluluk ve devam itibara alınmaksızın cümlede sabit olması (mümkündür). Bu durumda önerme “mutlaka-i amme” olarak isimlendirilir. Örneğin “İnsan kâtiptir.” ve “İnsan kâtip değildir.” gibi.

[56] Daha önce geçtiği gibi bitişik şartlı önermelerde bu bitişiklik ya da onun selbi zorunlu ise “lüzûmiyye” olarak isimlendirilir. Eğer bu şekilde olmazsa “ittifâkiyye” (rastlantılı) olarak isimlendirilir. Şu sözümüz gibi: “Eğer insan düşünen ise merkebin anıdır.”

[57] Ayrıık şartlı önermeler: (1) Eğer onda ayrııklık varlık ve yoklukta ise “hakîkiyye”dir. Örneğin “Sayı ya çifttir ya da tekdir” gibi. Yani bu her ikisi aynı anda doğru ya da yanlış olmazlar.

(2) Ya da eğer ayrııklık sadece varlıkta ise “mâniatu'l-cem”dir. Senin şu sözün gibi: “Bu şey ya taştır ya da ağaçtır.” Yani bu iki taraf birlikte doğru olmazlar fakat birlikte ortadan kaldırılabilirler/yanlışlanabilirler. (3) Ya da ayrııklık sadece yoklukta ise bu “Mâniatu'l-Huluv” olur. Örneğin “Zeyd ya denizdedir ya da boğulmamıştır.” Yani bu ikisi ikisi birden ortadan kaldırılamazlar, yanlışlanamazlar fakat bir arada bulunabilirler.

[58] Bitişik (şartlı) tümel önermede nicelik “her...diğında”, “her ne zaman”, “ne zaman” (كلما - متى مهمما) gibidir. Ayrıık şartlıda “daima” (دائما) gibidir. Bitişik ve ayrıık şartlı önermede tümel olumsuzun niceliği “Hiçbir zaman değil” gibidir. Bu ikisinde tikel olumlunun niceliği “bazen ...dir” (قد يكون) gibidir. Tikel olumsuzun niceliği “bazen ...değildir” (قد لا يكون) gibidir. Bitişikte kullanılan (edat)lar: Eğer (إن), olduğunda (إذا), şayet (لو); ayrııkta kullanılanlar ya da (إما) i yahut (أو) tur.

[Düz Döndürme]

[59] Önermenin döndürmesi; aslın olumluluk, olumsuzluk ve doğruluğunun aynı kalması şartıyla yüklem ve onun hükmünde olan şeyin konu yapılması, konunun veya konunun hükmünde olan şeyin yüklem yapılmasıdır.

[60] Tümel olumlu ve tikel olumlu tikel olumluya döndürülür. Örneğin "Her insan canlıdır." önermesi doğru olduğunda (tümel olumlu) "Bazı canlılar insandır." önermesi de (tikel olumlu) doğru olur. "Bazı canlılar insandır." önermesi doğru olduğunda (tikel olumlu) "Bazı insanlar canlıdır." önermesi de doğru olur. Bu iki tarafın konunun zatında birleşmesinden dolayıdır. Yüklem genelliğinin caizliğinde döndürmede tümel doğru olmaz.

[61] Tümel olumsuz önerme eğer zorunlu ise (zaruriyye) yine kendisine döndürülür. Örneğin: "Hiçbir insan taş değildir." önermesi doğru olduğunda "Hiçbir taş insan değildir." önermesi de doğru olur.

[62] Tikel olumsuz önermenin gerektirme ilişkisine sahip olarak döndürmesi yoktur. Eğer tikel olumsuzun döndürmesi olsaydı aslın doğru olduğu her yerde döndürmesi de doğru olurdu. Ancak durum böyle değildir. Çünkü: "Bazı canlılar insan değildir." demek doğrudur fakat bunun döndürmesi olan "Bazı insanlar canlı değildir" doğru olmaz.

[63] Tikel olumsuzun döndürülmüş halinin bazen maddenin özeliğine göre doğru olması mümkün olduğundan biz burada gerekli olarak dedik. Örneğin: "Bazı taşlar insan değildir" "Bazı insanlar taş değildir" önermelerinin doğruluğu gibi.

[Çelişki]

[64] Bir önermenin çelişki, zâtı bakımından birinin doğruluğu diğerinin yanlışlığını birinin yanlışlığı diğerinin doğruluğunu gerektirecek şekilde olumluluk ve olumsuzluk bakımından ona karşı olan başka bir önermedir. Bu ancak iki önermenin hükmi nispetle birleşmeleri⁹⁸ ve tümellik ve tikellikte birbirinden farklı olmalarından sonra gerçekleşir.

[65] Tümel olumlu önermenin çelişki tikel olumsuz önermedir. Tümel olumsuz önermenin çelişki tikel olumlu önermedir. Bizim şu sözümüz gibi: "Her insan canlıdır." "Bazı insanlar canlı değildir." ve "Hiçbir insan canlı değildir." "Bazı insanlar canlıdır." (Çelişki için iki önerme arasında) nicelik bakımından farklılık şart koşuldu; çünkü iki tümel önerme birlikte yanlış olabilirler. Şu sözümüz gibi: "Her insan kâtipdir." "Hiçbir insan kâtip değildir." İki tikel önerme de birlikte doğru olabilir. Şu sözümüz gibi: "Bazı insanlar kâtipdir" ve "Bazı insanlar kâtip değildir."

Beşinci Bölüm

Tasdiklerin Maksadı

[66] Bil ki *delil* (hüccet) üç kısma ayrılır:

- Birincisi Kıyas. *Kıyas* "tümelin durumuyla tikelin durumuna delil getirmektir."

Örneğin:

"Her insan canlıdır."

"Her canlı cisimdir."

"Her insan cisimdir." Bu kıyasta tümel olan canlılığın durumuyla 'insan' olan görelilik tikelin durumuna delil getirilmiştir.

- İkincisi, *tümevarım'dır (istikra)*. O, tikellerin durumuyla tümele delil getirmektir. Örneğin:

"Her insan, kuş ve hayvanın alt çenesi çiğneme sırasında hareket eder."

"Her canlı böyledir." İnsan, kuş ve hayvan olan tikellerin (cüz'îyyat) durumuyla 'canlı' olan onların tümelinin durumuna delil getirildi.

- Üçüncüsü, *temsîl'dir*. O, cüz'înin durumuyla başka bir cüz'î hakkında delil getirmektir. Senin şu sözün gibi: "Nebiz haramdır"ı şarabın haramlığına dayandırman bu türden bir çıkarımdır. Bunlardan her biri sarhoş edici cüz'îdir.

[67] Bunlardan ikincisi ve üçüncüsü (tümevarım ve temsil) zan ifade ederler. Birincisi ise (kıyas) kesinlik ifade eder ve o tasdiki amaçları elde etmede asıl olandır.

⁹⁸ "İki önerme arasında "hükmi nisbette birlik" çelişki için gerekli sekiz şartı kapsamaktadır.

[Kıyas]

[68] Kıyas: "Önergelerden oluşan bir sözdür ki her ne zaman onlar kabul edilirse onların zatından dolayı ondan başka bir söz zorunlu olarak çıkar." Örneğin:

"Alem değişkendir."

"Her değişken olan sonradan değildir."

"O halde alem sonradan değildir."

[69] Kıyas:

(1) Ya daha önce söylendiği gibi eğer sonucun aynı veya çelişliği bi'l-fiil zikredilmemiş ise *birleşmeli* (iktirânî) olur.

(2) Ya da sonucun aynı veya çelişliği kıyasta bi'l-fiil zikredilmişse *seçmeli (istisnai)* olur. Örneğin:

"Eğer bu insan ise o canlıdır."

"Fakat o insandır."

"Öyle ise o canlıdır." Ya da

"Fakat o insan değildir."

"Öyle ise o canlı değildir."

[70] Birleşmeli kıyas eğer sadece yüklemli önergelerden oluşmuşsa yüklemlidir. Eğer böyle değilse yüklemli olmayandır. Birincisi daha açık olduğundan dolayı onu önce zikrediyoruz.

[71] Diyoruz ki: Kıyasın iki öncülü arasında ya da daha fazla öncülü arasında tekrar edilen terim "*orta terim*" (*hadd-i evsat*) olarak isimlendirilir. Sonucun konusu, "*küçük terim*" (*hadd-i asgar*) olarak isimlendirilir. Sonucun yüklemi "*büyük terim*" (*hadd-i ekber*) olarak isimlendirilir.

[72] İçinde küçük terim olan öncül "*küçük öncül*" olarak isimlendirilir. İçinde büyük terim olan öncül "*büyük öncül*" olarak isimlendirilir." Bu ikisinden telif olan birliğe de "*şekil*" denir.

[Dört Şekil]

[73] Şekiller dört tanedir:

[74] Çünkü orta terim:

1- Eğer küçük öncülde yüklem, büyük öncülde konu ise o, "*birinci şekil*"dir.

2- Eğer bunun aksi ise (büyük öncülde yüklem, küçük öncülde konu ise) o, "*dördüncü şekil*"dir.

3- Eğer her ikisinde de (büyük ve küçük öncülde) konu ise o, "*üçüncü şekil*" dir.

4- Eğer bunun aksi ise (her ikisinde de yüklem ise) o, "*ikinci şekil*"dir.

[Birinci Şekil]

[75] Birinci şeklin sonuç vermesinin şartı onun küçük öncülünün olumlu, büyük öncülünün tümel olmasıdır. Birinci şeklin sonuç veren modları dört tanedir:

- Birincisi, onun her iki öncülünün de tümel olumlu olmasıdır, bu durumda sonuç da tümel olumlu olur. Örneğin:

"Her cisim birleşiktir."

"Her birleşik olan sonradan değildir."

"Her cisim sonradan değildir."

- İkincisi, onun her iki öncülünün de tümel olması ve büyük öncülünün olumsuz olmasıdır. Bu durumda sonuç tümel olumsuz olur. Örneğin:

"Her cisim birleşiktir."

"Hiçbir birleşik kadîm değildir."

"Her cisim kadîm değildir."

- Üçüncüsü, onun her iki öncülünün olumlu olması ve küçük öncülün tikel olmasıdır. Bu durumda sonuç tikel olumlu olur. Örneğin:

"Bazı cisimler birleşiktir."

"Her birleşik olan sonradan değildir."

"Bazı cisimler sonradan değildir."

- Dördüncüsü, onun küçük öncülünün tikel olumlu olması ve büyük öncülünün tümel olumsuz olmasıdır. Bu durumda sonuç tikel olumsuz olur. Örneğin:
"Bazı cisimler birleşiktir."
"Hiçbir birleşik kadîm değildir."
"Bazı cisimler kadîm değildir."

[İkinci Şekil]

[76] Onun sonuç vermesinin şartı, iki öncülün olumluluk ve olumsuzluk bakımından farklı olması ve büyük öncülün tümel olmasıdır. İkinci şeklin sonuç veren modları da aynı şekilde dört tanedir.

- Birincisi, onun küçük öncülünün tümel olumlu olması ve büyük öncülünün de tümel olumsuz olmasıdır. Bu durumda sonuç tümel olumsuz olur. Örneğin:

"Her C B dir."
"Hiçbir A B değildir."
"Hiçbir C A değildir."

-İkincisi, bunun tersi şekilde olmasıdır. Bu durumda yine sonuç tümel olumsuz olur. Örneğin:

"Hiçbir C B değildir."
"Her A B dir."
"Hiçbir C A değildir."

- Üçüncüsü, küçük öncülün tikel olumlu olması ve büyük öncülün tümel olumsuz olmasıdır. Bu durumda sonuç tikel olumsuz olur. Örneğin:

"Bazı C B dir."
"Hiçbir A B değildir."
"Bazı C A değildir."

- Dördüncüsü, onun küçük öncülünün tikel olumsuz ve büyük öncülünün tümel olumlu olmasıdır. Bu durumda sonuç tikel olumsuz olur. Örneğin:

"Bazı C B değildir."
"Her A B dir."
"Bazı C A değildir."

[Üçüncü Şekil]

[77] Üçüncü şeklin sonuç vermesinin şartları, küçük öncülün olumlu olması ve öncülerden birinin tümel olmasıdır. Bu şeklin altı modu vardır. Bu modların üç tanesi tikel olumluyu sonuç verir, üç tanesi de tikel olumsuzluğu sonuç verir.

(1) İlk üç tanesine gelince: (tikel olumluyu sonuç verenler)

- İki tümel olumludan meydana gelebilir. Örneğin:
"Her B C dir."
"Her B A dir."

- Küçük öncülü tümel olumlu ve büyük öncülü tikel olumlu olabilir. Örneğin:

"Her B C dir."
"Bazı B A dir."

- Küçük öncülü tikel olumlu ve büyük öncülü tümel olumlu olabilir. Örneğin:

"Bazı B C dir."
"Her B A dir." Bu üç modun sonucu da "Bazı C A dir."

(2) İkinci üç tanesine gelince:

- Küçük öncülü tümel olumlu büyük öncülü tümel olumsuzdan meydana gelebilir.

Örneğin:

"Her B C dir."
"Hiçbir B A değildir."

- Ya da küçük öncülü tümel olumlu büyük öncülü tikel olumsuzdan meydana gelebilir. Örneğin:

“Her B C dir.”

“Bazı B A değildir.”

- Ya da küçük öncülü tikel olumlu büyük öncülü tümel olumsuzdan meydana gelebilir. Örneğin:

“Bazı B C dir.”

“Hiçbir B A değildir.” Bu üç modun sonucu “Bazı C A değildir” şeklindedir.

[Dördüncü Şekil]

[78] Dördüncü şeklin sonuç vermesinin şartı, küçük öncülün tümel olasıyla beraber her iki öncülün olumlu olması ya da öncüllerin birinin tümel olması ile beraber her iki öncülün olumluluk ve olumsuz bakımından farklı olmasıdır. Dördüncü şeklin dört modu vardır.

- Birincisi, Onun her iki öncülünün tümel olumlu olmasıdır, bu durumda sonuç tikel olumlu olur. Örneğin:

“Her B C dir.”

“Her A B dir.”

“Bazı C A dır.”

- İkincisi, küçük öncülün tümel olumlu olması ve büyük öncülün tikel olumlu olmasıdır, bu durumda sonuç aynı şekilde tikel olumlu olur. Örneğin:

“Her B C dir.”

“Bazı A B dir.”

“Bazı C A dır.”

- Üçüncüsü, küçük öncülünün tümel olumsuz olması ve büyük öncülünün tümel olumlu olmasıdır. Bu durumda sonuç tikel olumsuz olur. Örneğin:

“Hiçbir B C değildir.”

“Her A B dir.”

“Bazı C A değildir.”

- Dördüncüsü, küçük öncülün tümel olumlu olması ve büyük öncülün tümel olumsuz olmasıdır, bu durumda sonuç yine tikel olumsuz olur. Örneğin:

“Her B C dir.”

“Hiçbir A B değildir.”

“Bazı B A değildir.”

[79] İşte bunlar kıyasın mantık'ta zikredilen dört şeklidir. Birinci şekil “*ilimlerin ölçüsü*” kabul edilen şekildir. Diğer geriye kalan şekiller ise ihtiyaç duyulduğunda ona irca edilir. İkinci şeklin (birinci şekle) irca edilme yöntemi, onun büyük öncülünün döndürülmesiyledir. Üçüncü şeklin irca edilme yöntemi, onun küçük öncülünün döndürülmesiyledir. Dördüncü şeklin irca edilme yöntemi onun her iki öncülünün de döndürülmesi yöntemyledir.

[80] Selim bir aklı ve dosdoğru bir tabiatı olan kimse ikinci şekli irca etmeye ihtiyaç duymaz. Dördüncü şekil gerçekten insan tabiatından uzaktır. Ancak o burada zihinleri işletmek/kullanmak için zikredildi.

[Seçmeli/İstisnâî Kıyas]

[81] *Seçmeli* (İstisnâî) kıyasa gelince, o iki kısma ayrılır. Bitişik ve ayrık şartlı:

[82] Bitişik şartlıya gelince:

(1) O, mukaddemi vaz' edilen ve olumlanan bitişik şartlı lüzûmiyeden meydana gelir.

Onun sonucu tâlîyi vaz' etmektir. Senin şu sözün gibi:

“Eğer bu cisim insan ise o canlıdır.”

“Fakat o insandır.”

“O halde o canlıdır.”

(2) Ya da tâlîsi ortadan kaldırılan ve olumsuzlanan bitişik şartlı lüzûmiyeden meydana gelir. Onun sonucu mukaddemi refetmek/olumsuzlamaktır. Yukarıda geçen örnekte senin şu sözün gibi:

[Eğer bu cisim insan ise o canlıdır]

“Fakat o canlı değildir.”

“O halde o insan değildir.”

[83] Ayrık şartlıya gelince:

(1) Hakîkiyye olan bir öncül ile onun cüzlerinden birinin vaz' edilmesinden meydana gelir. Bu durumda sonuç diğer cüz'ün refedilmesi, olumsuzlanmasıdır. Ya da (ayrık şartlı öncüldeki) iki cüzden birini ortadan kaldırmaktır, bu durumda sonuç diğer cüz'ü ortaya koymaktır. Senin şu sözün gibi:

“Sayı ya çifttir ya da tektir.

Fakat o tektir.

O halde çift değildir.”

“Ya da o çifttir.

O halde tek değildir.”

“Fakat o tek değildir.

O halde çifttir.”

Fakat o çift değildir.

O halde tektir.”

(2) Ya da mâniatu'l-cem olan ayrık şartlı öncül ile onun cüzlerinden birinin vaz' edilmesinden meydana gelir. Bu durumda sonuç diğer cüz'ü ortadan kaldırmaktır. Senin şu sözün gibi:

“Bu cisim ya ağaçtır ya da taştır.

Fakat o ağaçtır.

O halde taş değildir.”

“Fakat o taştır.

O halde ağaç değildir.”

(3) “Ya da mâniatu'l-hulûv olan ayrık şartlı öncül ile onun iki cüz'ünden birinin ortadan kaldırılmasından meydana gelir. Bu durumda sonuç diğer cüz'ü vaz' etmektir. Senin şu sözün gibi:

“Bu cisim ya ağaç olmayandır ya da taş olmayandır.

Fakat o taş olmayan değildir.

O halde ağaç olmayandır.”

“Ya da fakat o ağaç olmayan değildir.

O halde taş olmayandır.”

[Beş Sanat]

[84] Beş sanat olarak isimlendirilen kıyasın kısımları şunlardır:

[Burhan]

[85] Burhan, *yakinî* öncülerden oluşan bir kıyastır. Örneğin:

“Âlem değişkendir.

Her değişken olan sonradan değildir.

O halde âlem sonradan değildir.”

[Cedel]

[86] Cedel *meşhur* veya *müsellem* öncüllerden oluşan bir kıyastır. Örneğin:

“Adalet emredilmiştir.

Her emredilen şey güzeldir.

O halde adalet güzeldir.”

[Hitabet]

[87] Hitabet kendisine güvenilen bir şahıstan gelen *makbul* ve *maznun* öncüllerden oluşan bir kıyastır. Örneğin:

“Bu duvar yıkılıyor, çünkü ondan toprak yayılıyor (dökülüyor).

Kendisinden toprak dökülen her duvar yıkılır.
O halde bu duvar yıkılır.”

[Şiir]

[88] Şiir nefsin kendisi ile açıldığı/ferahladığı hayale dayalı öncüllerden oluşan bir kıyastır. Örneğin:

“İçki akıcı bir yakuttur.” Yani eğer bu şekilde denirse nefis genişler ve onu içmek ister.

[89] Ya da (nefis) daralır. Örneğin:

“Bal acı bir kusmuktur.” Yani bu şekilde söylendiği zaman nefis daralır ve ondan nefret eder.

[Muğalata]

[90] Muğalata, doğruya benzeyen yanlış öncüllerden oluşan bir kıyastır ve “*safsata*” olarak isimlendirilir. Örneğin:

“Cevher zihinde mevcuttur.”

“Her zihinde mevcut olan zihinle kaimdir.”

“Onunla kaim olan her şey arazdır.”

“O halde cevher arazdır.”

[91] Ya da muğalata meşhur öncüllere benzer ve “*müşağabe*” olarak isimlendirilir. Bu senin atın duvarda nakşedilen sureti için söylediğin şu sözün gibidir:

“Bu (atın duvardaki sureti) attır.”

“Her at kişneyendir.”

“Bu kişneyendir.”

[Yakiniyyât]

[92] Burhanların kendisinden oluştuğu yakîniyat (türü öncüller) altı tanedir:

[93] Birincisi, “*evveliyattır*”. Bizim “Bir ikinin yarısıdır” ve “Bütün parçadan büyüktür” sözümüz gibi. Bu iki hüküm sadece her iki tarafın tasavvuruna dayanır.

[94] İkincisi, “*müşahedâttir*”. Bizim şu sözümüz gibi: “Güneş doğmaktadır” göz ile idrak; “Ateş yakıcıdır” dokunma ile hissedilen.

[95] Üçüncüsü, “*mücerrabattır*”. Şu sözümüz gibi: “Sakmunya safrayı ishal edicidir.” Eğer onu ishal etmeseydi onu içtikten sonra ishal ortaya çıkmazdı. Yakîn müşâhedenin tekrarına dayanır.

[96] Dördüncüsü, “*hadsiyattır*”. Şu sözümüz gibi: (Aydın) güneşe yakın uzak çeşitli şekillerini müşahede vasıtasıyla “Aydın ışığı güneşten kaynaklanmaktadır” (hükümünü vermemiz gibi).

[97] Beşincisi, “*mütevâtirâttir*”. Şu sözümüz gibi: “Muhammed aleyhisselâm nübüvvet iddiasında bulunmuş ve mucize göstermiştir.” Bir kavmin çok defa bir şeye şahit olmasıyla ‘yakîn’ ortaya çıkar. Akıl onların yalanda birleşmelerini imkânsız görür.

[98] Altıncısı, “*kıyası kendisi ile olan önermelerdir*”. Şu sözümüz gibi: “Dört çifttir.” Zihinde bir aracının hazır olması sebebiyle ki bu ‘iki eşite bölünmedir’ zihin hemen dördün iki eşite bölündüğünü ve her bu şekilde olanın çift olduğunu öyleyse dördün çift olduğunu tertip eder.

[99] Kıyasın kısımlarından ‘asıl’ olan ‘burhan’dır başkası değil. Çünkü doğru inançları elde etmek ve batıl inançları izâle etmek ancak onunla olur.

[100] Hamd herkesin üzerinde nimetlere sahip olan ve tamama erdiren Allaha’dır. (Bu eser) zilhicce-i şerife (ayında) Nebî’nin hicretinden sonra 988 (m.1580) de yazılmıştır. Salât ve selâm ona ve onun büyük ailesine ve şerefli ashabının üzerine olsun.

Beyanlar (Disclosure Statements):

Teşekkür Beyanı (Acknowledgement Statement): Makalede farklı açılardan yardımlarını gördüğüm Necmettin Pehlivan’a, Muhammet Çelik’e, Zehra Oruk Akman’a ve son olarak makale hakemlerine teşekkür ederim.